



## Hüdâyname: Klasik İslâm Tarihçilerinin Antik İran'a Dair Temel Bilgi Kaynağı

Veysi Turun

<https://orcid.org/0000-0002-0873-6771>

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,  
İslam Tarihi Bilim Dalı, Van, Türkiye

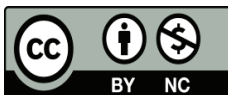
<https://ror.org/041jy2p61>

[veysiturun@yyu.edu.tr](mailto:veysiturun@yyu.edu.tr)

<b>Atıf Bilgisi:</b>	Turun, Veysi. "Hüdâyname: Klasik İslâm Tarihçilerinin Antik İran'a Dair Temel Bilgi Kaynağı". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 40 (Mart 2025), 147-171. <a href="https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1602097">https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1602097</a> .
<b>Makale Türü:</b>	Araştırma Makalesi
<b>Etik Beyan:</b>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
<b>Etik Kurul İzni:</b>	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
<b>Geliş Tarihi:</b>	15 Aralık 2024
<b>Kabul Tarihi:</b>	26 Şubat 2025
<b>Yayın Tarihi:</b>	28 Mart 2025
<b>Hakem Sayısı:</b>	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
<b>Değerlendirme:</b>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<b>Benzerlik Taraması:</b>	Yapıldı - intihal.net
<b>Çıkar Çatışması:</b>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<b>Finansman:</b>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<b>Etik Bildirim:</b>	<a href="mailto:dergiislamiilimler@gmail.com">dergiislamiilimler@gmail.com</a>
<b>Lisans:</b>	CC BY-NC 4.0

**Öz:** *Hüdâyname*, Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev Enûşîrevân'ın (531-579) emriyle yazılan, antik İran'a ait klasik resmî tarih kitabının adıdır. Yaratılıştan son Sâsânî şahı III. Yazdîgird (öl. 31/651) dönemine kadar İran tarihini kapsayan *Hüdâyname*, kadim İran'ın resmî-millî tarihi hüviyetindedir. Yaratılış, ilk insan, ilk hükümdar, Pîşdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler (Partlar) ve Sâsânî hanedan tarihlerinin anlatıldığı bu eserde; İran millî destanları, kahramanlık öyküleri, dinî-ahlâkî öğütler, İranlı hükümdarların tarihi, Zerdüş, Mecûsilik, İran gelenekleri, âdâb ve İranlıların diğer kavimlerle yaptığı savaşlar yer almaktadır. İlk İbnü'l-Mukaffa' (öl. 142/759) tarafından Pehleviceden Arapçaya çevrilen *Hüdâyname*'nin, bilinen on kûsür Arapça ve dört adet Farsça tercümesi yapılmıştır. Pehleviceden Arapça ve Farsça tercümelemleri günümüze ulaşmayan *Hüdâyname*, klasik İslam tarihi kaynaklarının antik İran tarihine ilişkin temel beslenme kaynağı mesabesinde. İşte bu makalenin amacı, İslam öncesi İran'a dair klasik İslam tarihi kitaplarına kaynaklık eden *Hüdâyname* kitabını tanıtarak İslam tarihi kaynaklarıyla bağıntı ortaya koymaktır. Bu bağlamda antik İran'da tarih yazıcılığının gelişim seyri, *Hüdâyname* adının anlamı, kitabın yazılış tarihi ve amacı, içeriği ile eserin Arapça ve Farsça tercümelemleri incelenmiştir. Keza, Arapça ve Farsça telif edilen klasik İslam tarihi kaynaklarında *Hüdâyname*'nin izi sürülerek bu eser ile klasik İslam tarihi kitapları arasındaki ilişki irdelenmiştir. Kuşkusuz, İranlı araştırmacılar ve müsteşrikler *Hüdâyname*'nin mahiyeti, içeriği ve İslam tarihi kaynakları ile münasebeti üzerine birçok araştırma yapmışlardır. Çalışmamızda ayrıca bu ilim adamlarının konu hakkındaki görüşlerine de yer verilerek Türkiye'deki araştırmacıların dikkatine sunulmuştur. Çalışma nitel araştırma yöntemlerinden belge analizi metoduyla hazırlanmıştır. Bu kapsamda klasik İslam tarihi kaynakları, Firdevsî'nin Şâhnâmesi ve modern araştırmalar gözden geçirilmiştir. Yapılan incelemede *Hüdâyname*'nin klasik İslam tarihçilerinin İslam öncesi İran'a ilişkin en önemli bilgi kaynağı olduğu neticesine ulaşılmıştır. Keza *Hüdâyname*'nin ne Pehleviceden aslının ne de Arapça veya Farsça tercümelemlerinin müstakil bir şekilde günümüze gelmediği tespiti yapılmıştır. *Hüdâyname* üzerine Türkçe etraflıca bir araştırmanın yapılmaması, bizleri bu konuda araştırma yapmaya sevk etmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** İslam Tarihi, Antik İran, *Hüdâyname*, İslam Tarihi Kaynakları, Şâhnâme, Kaynak.



## Khwadāynāmah: Classical Islamic Historians' Main Source of Knowledge on Ancient Iran

Veysi Turun

<https://orcid.org/0000-0002-0873-6771>

Assist. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology,  
Department of Islamic History, Van, Türkiye

<https://ror.org/041jyzp61>

[veysiturun@yyu.edu.tr](mailto:veysiturun@yyu.edu.tr)

<b>Citation:</b>	Turun, Veysi. "Khwadāynāmah: Classical Islamic Historians' Main Source of Knowledge on Ancient Iran". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 40 (March 2025), 147-171. <a href="https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1602097">https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1602097</a> .
<b>Article Type:</b>	Research Article
<b>Ethical Statement:</b>	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
<b>Ethics committee approval:</b>	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
<b>Date of submission:</b>	15 December 2024
<b>Date of acceptance:</b>	26 February 2025
<b>Date of publication:</b>	28 March 2025
<b>Reviewers:</b>	One Internal & At Least Two External
<b>Review:</b>	Double-blind
<b>Plagiarism checks:</b>	Yes - intihal.net
<b>Conflicts of Interest:</b>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<b>Grant Support:</b>	No funds, grants, or other support was received.
<b>Complaints:</b>	<a href="mailto:dergiislamiilimler@gmail.com">dergiislamiilimler@gmail.com</a>
<b>License:</b>	CC BY-NC 4.0

**Abstract:** Khwadāynāmah is the classical official history book of ancient Iran, ordered by Sassanid ruler Hüsrev Enûşîrevân I. serving as the official national chronicle, the Khwadāynāmah covers is the history of Iran covering the history of Iran from its mythological beginnings to the last shah. It recounts the history of Creation, First Man, First Ruler, Pîşdâdîs, Keyânîs, Eş-kânîs (Parthians) and Sassanid dynasties. Additionally, the text includes Iranian national epics, heroic stories, religious-moral precepts, histories of Iranian rulers, discussions of Zoroastrianism, Majusism, Iranian traditions, ethics and the wars fought by Iranians against other tribes. Originally composed in Pahlavi, the work was first translated into Arabic by Ibn al-Muqaffa' and subsequently rendered into four different Persian versions. As the principal source for the study of ancient Iran, the *Khwadāynāmah* occupies a central role in historiography. The present article introduces the *Khwadāynāma*, a foundational text for classical Islamic histories of pre-Islamic Iran, and explores its connections with other Islamic historical sources. It examines, development of historiography in ancient Iran by analyzing the book's meaning, its date and purpose, contents, and its Arabic and Persian translations. Moreover, the article assesses the relationship between this work and classical Islamic history texts, drawing on other historical sources. The extensive research of Iranian researchers on the Khwadāynāmah and its relationship with Islamic historical sources is also discussed. Utilizing a document analysis approach—a qualitative research method—the study reviews classical Islamic historical sources, Firdawsî's *Shāhnāme*, and contemporary studies. The study concludes that Hudāynāme is the most important source of information on pre-Islamic Iran for classical Islamic historians. Furthermore, it appears that neither the original Pahlavi text nor its Arabic and Persian translations have survived as independent, complete manuscripts. The lack of a comprehensive study on Khwadāynāmah in Turkish has prompted the impetus for this research.

**Keywords:** Keywords: History of Islam, Ancient Iran, Khwadāynāmah, Islamic Historical Sources, Shāhnāmah, Source.

## Giriş

Sâsânîler döneminde tarih, din, astronomi, hikâye, kahramanlık destanları, aşk hikâyeleri, eğitici öğütler ve antik İran efsaneleri tarzında birçok kitap telif edilmiştir. Sâsânîlerin ortadan kaldırılmasıyla bu kitapların bir kısmı yok olurken, bir kısmı da hicrî ilk asırlarda Pehleviceden Arapçaya tercüme edilmiştir.<sup>[1]</sup> İran kültür ve tarihine ilişkin Arapçaya çevrilen kitapların en önemlilerinden biri de 2/8. asırda çevirileri yapılmaya başlanan *Hüdâynâme*'dir. Kitabın 2-4/8-10 asırları arasında birçok Arapça ve Farsça tercümesi yapılmıştır. *Hüdâynâme*'nin tercümeleri sayesinde hicrî ilk asırlardan itibaren İranlıların millî tarihine ilişkin rivayet ve destanlar şöhret bularak, klasik İslam tarihi kitapları ile klasik edebiyat- kültür eserlerinde kendisine yer bulmuştur.<sup>[2]</sup> Fetihlerden sonra İran ve Arap tarihinin iç içe geçmesi ve İslâm tarihi müellifleri içinde birçok İranlı mevâlînin olması, İslâm tarihi ile antik İran tarihi arasında bağ kurmayı kolaylaştırmıştır. Emevîlerin çöküşü ve hilafet merkezinin Şam'dan Bağdat'a intikal etmesine paralel olarak İranlıların devlet kademelerindeki ağırlığının artması, Müslüman bilginler arasında Sâsânî tarihi ve kültürüne ilişkin merakı da artırmıştır. Nitekim devlet hiyerarşisi ve bürokratik teamüller hakkında bilgi veren Câhız'ın: "Söze İranlılarla başlamamız gerekir. Çünkü bu konuda onlar öncü idiler. Biz ülke idâresi, sosyal sınıfların görevleri, siyaset, ülke yönetimi, kanun ve gelenekleri onlardan öğrendik"<sup>[3]</sup> şeklinde sözler sarfetmesi bu merak ve etkileşimin bir göstergesidir.

Arapça yazılan klasik İslam tarihi kaynakları, Hz. Âdem'den yazıldıkları döneme kadar ki dünya tarihini incelemişlerdir. Bu eserler, Sami kavimlerin tarihine geniş yer ayırmalarına rağmen; İran, Türk, Yunan ve Hind antik tarihini de hatırı sayılır derecede ele almışlardır. Arapçanın ilim ve din dili olması, Arap Emevî-Abbâsî hâkimiyeti vb. saiklerle Arapça İslam beldelerinde lingua franca (ortak dil) haline gelmiştir. Dolayısıyla mevâlîden olan müellifler de eserlerini Arapça telif etmişlerdir. *Hüdâynâme*'yi esas alarak İslam öncesi İran tarihini müstakil bir şekilde ele alan Ya'kûbî, Ebû Hanife ed-Dineverî ve Taberî gibi tarihçilerin başlattığı gelenek, halefleri tarafından da devam ettirilmiştir. Esasen İslâm öncesi İran tarihini kaleme alan ilk dönem İslâm tarihçileri, iki temel kaynaktan beslenmişlerdir. Birincisi Yahudi, Süryanî, Yunan ve Hint kaynaklarıdır. Ancak bu kaynaklardan iktibas edilen bilgiler sınırlıdır.<sup>[4]</sup> İkincisi ise Sâsânîlerin resmî tarih kitabı *Hüdâynâme* başta olmak üzere Pehleviceden Arapçaya tercüme edilen diğer tarih ve kültür kitaplarıdır.

*Hüdâynâme*, antik İran konusunda İslam tarihi eserlerinin en önemli kaynağı olmasına rağmen, Türkiye'de üzerine sadra şifa bir çalışmanın yapılmamış olması, bizleri bu makaleyi yazmaya sevk etmiştir. Kaynakçada görüleceği üzere, İranlı araştırmacılar ve müsteşrikler bu konuda sayısız araştırmaya imza atmışlardır. Ancak, araştırdığımız kadarıyla Türkiye'de sadece Albakour, "Kitâbu Hüdâynâme beyne't-türâseyni'l-Fârisî ve'l-'Arabî" ismiyle bu alanda Arapça bir makale yazmıştır. Albakour'un kıymetli çalışması *Hüdâynâme*'nin içerik ve Arapça tercümelerine ilişkin önemli bilgiler içermesine rağmen, kitabın Arap-Fars kültürü üzerindeki etkisine yoğunlaşması bakımından bizim çalışmamızdan ayrılmaktadır. Makalemizde tarih kitabı olan *Hüdâynâme*'nin mümkün merteye İslam tarihi kaynakları ile ilişkisi ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Keza *Hüdâynâme*'nin Arapça ve Farsça tercümeleri hakkında derinlikli araştırmalar yapılması, çalışmamızı özgün kılmıştır.

[1] Muhammed-i Rüşen, "Hüdâynâmehâ ve Şâhnâme-yi Firdevsî", *Kelek-i Mihr* 7 (1369 HŞ), 10; Şehrâm-ı Celilîyân, "Rezm-i Gûderz ve Pîrân", *Cestârâhâ-yı Novîn-i Edebî-yi Mecelle-yi İlmî-Pejûhîşî*, 199 (Kış 1396 HŞ), 135.

[2] Zebîhullah Sefâ, *Hemâse-Serâyî Der İran* (Tahran: Pîrûz, 1333 HŞ), 68.

[3] Ebû Osman Ömer b. Bahr el-Câhız, *et-Tâc fi ahlâki'l-mülûk*, çev. Muhammed Ali Halîlî (Tahran: İbn Sîna, 1343 HŞ), 67.

[4] Hasan-ı Müsevî, *Şınaht ve Nakd-ı Menâbî-ı Tarih-i İran-ı Bâstân* (Şîraz: Intuşârât-ı Dânişgâh-ı Şîrâz, 1380 HŞ), 4-20.

## 1. İslam Öncesi İnan'da Tarih Yazıcılığı ve Hüdâynâme'nin Yazılışı

Antik İnan'ın tarih yazım geleneği çok eskilere dayanmaktadır. *Kitab-ı Mukaddes*'in *Ester Kitabı*, "Pers ve Med krallarının yazılı tarihine" işaret etmektedir.<sup>[5]</sup> Keza Yunanlı tarihçi Diodorus (M.Ö. 90-30) *Basilicai Anagraphai*, Bizanslı tarihçi Agathias Scholasticus (536-582) ise *Basileioi Dipt-hêrai* (*Kraliyet Defteri*) ve *Persicai Bibloi* adıyla "İnan Tarih Kitabı"na atıf yapmıştır.<sup>[6]</sup> Aynı şekilde Ermeni tarihçilerden Sebeos, "Kralların Kronolojik Tarihi" başlığı altında Sâsânîlerin son dönem iç karışıklığını anlatırken,<sup>[7]</sup> Musa Hurnî ise "İranlıların eski bir kitabın"dan yararlandığına işaret etmektedir.<sup>[8]</sup> Ayrıca 2/8. Asırda yazılan *K'art'lis C'xovereba* isimli Gürcü Kroniği *İnan Tarihi* isimli kitaba atıf yapmıştır.<sup>[9]</sup> Dahası Stephen, Gürcü tarih yazımının, *Hüdâynâme*'den çok etkilendiğini savunmaktadır.<sup>[10]</sup> Süryânî kroniğinde geçen antik İnan padişahlarına ait isim listesinin, *Hüdâynâme* ile paralel olması, Süryânî tarihçilerin de benzer bir kaynaktan yararlandığını göstermektedir.<sup>[11]</sup> İşte Sefâ'ya göre farklı müelliflerin işaret ettiği bu "İnan tarih kitabı", sonradan *Hüdâynâme* adıyla tek kitapta toplanacak olan Sâsânî arşivindeki resmî sâlnâmelerdir.<sup>[12]</sup> Dolayısıyla Yahûdi, Bizans, Yunan, Ermenî ve Gürcü kaynakların İslam öncesine işaretle "İnan Tarihi Kitabı"na atıf yapmaları,<sup>[13]</sup> İnan tarih yazıcılığının kadim bir geçmişinin olduğunu göstermektedir.

Sâsânî sarayında eski efsane ve hikâyeleri ezbere bilen kâtipler (debîrân) olduğu gibi, bazı hükümdarların tarihine ait malzemeler devlet arşivinde saklanmaktaydı.<sup>[14]</sup> Örneğin Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un (420-438) av merasimleri, sohbet ve eğlence meclislerinde "Nâme-yi Bâstân" (antik kitaplar) isimli yazılı metinler ile Cem ve Ferîdûn'un hikâyeleri okunmaktaydı.<sup>[15]</sup> Keza Sâsânî kralı IV. Hürmüz (579-590) azledilip zindana atıldığında, oğlu II. Hüsrev Perviz'den (590-628) kendisine eski kralların hikâyelerini "defterden" okuyacak bir bilgeyi göndermesini istemiştir.<sup>[16]</sup> Bütün bu veriler Sâsânîlerin, İnan şahlarına ait tarihi bilgileri devlet arşivinde sakladığını göstermektedir.<sup>[17]</sup>

[5] *Kutsal Kitap (Eski ve Yeni Anlaşma)* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001) Ester Kitabı, Bab: 10, 1-2, 632.

[6] Otakar Klima, *Tarihçe-i Mekkeb-i Mezdek*, çev. Cihangîr Fikrî İrşâd (Tahran: Çaphâne-i Haydarî, 1371 HŞ), 47-48; Theodor Nöldeke, *Tarih-i İnan ve Arabha Der Zeman-ı Sâsânîyân*, çev. Abbas-ı Zeryâb (Tahran: İntişarât-ı Encumen-i Âsâr-ı Millî, 1358 HŞ), 16; Ahmed-i Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat-ı İnan-ı Piş Ez İslâm* (Tahran: Suhen, 1376 HŞ), 270; Celâl Hâlikî Mutlak, "Ez Şâhnâme Tâ Hüdâynâme", *Nâme-yi İnan-ı Bâstân* 7/1-2 (1386 HŞ), 39. Edward Granville Browne, *Tarih-i Edebî-yi İnan*, çev. Ali Paşa Salih (Tahran: İbn Sîna, 1335 HŞ), 1/184; Jaakko Hämeen-Anttila, *Khwadâynâmag The Middle Persian Book of Kings* (Leiden: Brill, ts.) 14-16; Rûzbih-ı Zerrînkûb, "Hüdâynâme", *Dâiretu'l-Meârif-i Bozorg-ı İslâmî* (Erişim 26 Aralık 2023).

[7] Sebeos, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, çev. Robert William Thomson (Liverpool: Liverpool University Press, 1998), 13; Sebeos, *Heraklius Tarihi*, çev. Zühre İlgelen (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2020), 34. (Thomson'a göre burada geçen "kralların tarihi"nden kasıt *Hüdâynâme* isimli kitaptır.)

[8] Moses Hornatsî, *Tarih-i Ermenîyân*, çev. Edik Bağdasaryân (Tahran: Edik Bağdasaryân, 1380 HŞ), 192-193; Wladimir Grigoroviç Lukunin, *Temeddun-i İnan-ı Sâsânî*, çev. İnâyetullah Rıza (Tahran: Bungâh-ı Tercüme, 1350 HŞ), 11; Muhammed Cevâd Meşkûr, "Hüdâynâme", *Berresihâ-yı Tarihi* 8/6 (1352 HŞ), 16.

[9] Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 16; Türec-i Deryâyî, "Tarihniğârî De İnan-ı Bâstân-ı Muteehhir", *Hirednâme* 16 (Kış-Bahar 1395 HŞ), 115-116.

[10] Stephen H. Rapp Jr., *New Perspectives on "The Land of Heroes and Giants": The Georgian Sources for Sâsânîan History, e-Sâsânîca*, 2014, 5.

[11] bk. *The Book of the Bee- The Syriac Text*, (Oxford: Clarendon Press, 1886), 84-86, 120, 123; Anttila, *Khwadâynâmag*, 21.

[12] Sefâ, *Hemâse*, 59.

[13] Klîma, *Tarihçe*, 47-48; Müsevî, *Şmaht ve Nakd*, 58; Kolesnikov, *İnan Der Âstâne*, 21-22.

[14] Tefaddulî, *Tarih*, 270; Muhammed-i Melâyirî, *Ferheng-i İnanî ve Te'sîr-i Ân Der Temeddun-ı İslâm ve Arab* (Tahran: Kü-tüphanesi-i Tahassusî-yi Edebiyat, 1324 HŞ), 129.

[15] Ebû'l-Kasım-ı Firdevsî-yi Tûsî, *Şâhnâme*, tsh. Celal Halikî-Mutlâk – Mahmûd Ümîd-Sâlâr (Newyork: Bunyâd-ı Mirâs-ı İnan, 2005), 4/442, 455 (319 nolu beyit: همه نامه باستان خواستی همان شاه چون مجلس آراستی; Tefaddulî, *Tarih*, 269-273.

[16] Firdevsî, *Şâhnâme*, 8/6; Nöldeke, *Hemâse*, 35-36; Zerrînkûb, "Hüdâynâme".

[17] Ali İvanoviç Kolesnikov, *İnan Der Âstâne-yi Sukût-ı Sâsânîyân*, çev. Muhammed Yahyâyî (Tahran: Kend ü Kâv, 1389 HŞ), 21-22; Tefaddulî, *Tarih*, 269-273; Arthur Christensen, *İnan Der Zaman-ı Sâsânîyan*, çev. Reşid Yasmî (Tahran: Dunyây-ı Kıtâb, 1368 HŞ), 97; Zerrînkûb, "Hüdâynâme".

Devlet arşivinde yer alan farklı tarihsel dönem ve konulara ilişkin dağınık belgeler, I. Hüsrev Enûşrevân'ın (531-579) talimatıyla bir araya getirilmiştir. "Encümen" isimli danışma meclisinin muvafakat etmesi üzerine,<sup>[18]</sup> harekete geçen saray kâtipleri (debîrân) ve Mecûsî din adamları (mobedân); dini metinlerde yer alan tarihi bilgilerden, devlet arşivindeki sâlnâmelerden, bazı hanedan veya şahıslara ilişkin kahramanlık efsanelerinden ve şifahî gelenekten istifade ederek "*Hudây-nâme*" isimli Sâsânî resmî tarih kitabını yazmışlardır. Bunu yaparken, yararlandıkları kaynaklara ekleme ve çıkartma da yapmışlardır.<sup>[19]</sup>

Kuşkusuz, devlet arşivinde muhafaza edilen bazı sâlnâmelerin bir yangında yanması,<sup>[20]</sup> doğuda Türkler, batıda ise Rumlar ile savaş halinde olan Sâsânîlerin millî kimlik/bilinç inşa ederek düşmanları ile daha güçlü bir şekilde mücadele etme isteği ve İran'ın tarihine ilişkin önemli bilgileri sonraki nesillere bırakma arzusu gibi nedenler, *Hüdâyname*'nin yazılmasında etkili olmuştur. *Hüdâyname*'de, Sâsânîlerin kurucusu I. Erdeşir-i Bâbekân (224-242), İran'ın siyasi bütünlüğünü sağlayan büyük bir kahraman olarak takdim edilerek Enûşrevân da bu amaçlara hizmet eden biri olarak gösterilmiştir.<sup>[21]</sup>

829/1426 yılında Moğol şehzâdelerinden Şahrüh'un oğlu Baysungur'un emriyle yazılan *Şâhnâme*'nin el yazması bir nüshasının mukaddimesinde; I. Hüsrev Enûşrevân döneminde yazılmaya başlanan *Hüdâyname*'nin, III. Yazdigird döneminde (632-651) Dânişver isimli bir dihkân tarafından tamamlandığı belirtilmektedir.<sup>[22]</sup> Enûşrevân döneminde kitaplaştırılan İran tarihi, II. Hüsrev Pervîz döneminin sonuna kadar (590-628) devlet kâtipleri ve mobedân tarafından düzenli bir şekilde yazılmıştır. Sâsânîlerin çöküş sürecine girmesi nedeniyle 628-651 yılları arasındaki İran tarihi ise mobedân, debîrân ve dihkânlar tarafından tamamlanmıştır.<sup>[23]</sup> Dolayısıyla orijinal *Hüdâyname* II. Hüsrev Perviz dönemine kadar ki tarihi kapsamaktadır. Sâsânîlerin son şahı III. Yazdigird döneminde yazılan *Hüdâyname* ise farklı kişiler tarafından eklenmiştir. Nitekim söz konusu döneme ilişkin rivayetler arasında bazı tenakuzların olması, bu hususta farklı müelliflerin değişik kaynaklardan yararlandığını göstermektedir.<sup>[24]</sup>

Kimi araştırmacılara göre Sâsânîler döneminde *Büyük Hüdâyname* ve *Küçük Hüdâyname* olmak üzere iki kitap yazılmıştır. Nitekim Hamza el-İsfahânî, *Kitabu's-Siyeri'l-Kebîr* ve *Kitabu's-Siyeri's-Sağîr* adlarıyla buna işaret etmiş olmalıdır. Onlara göre, her bir padişahın tarihine ilişkin yazılan müstakil tarih metinleri (*Küçük Hüdâyname*), Enûşrevân döneminde *Büyük Hüdâyname* (*Hüdâyname-yi Bozorg*) kitabında toplanmıştır.<sup>[25]</sup> Hatta Halikî-Mutlak'a göre, Sâsânîler döneminde telif edilen resmî ana *Hüdâyname*'nin yanında, farklı sivil *Hüdâyname*ler de telif edilmiştir.<sup>[26]</sup> Zira Behrâm b. Merdânşâh el-İsfahânî'nin (öl. 2-3/8-9. asır) elinde 20 kûsür *Hüdâyname* nüshası bulunması,<sup>[27]</sup> farklı *Hüdâyname*lerin varlığına işaret etmektedir.<sup>[28]</sup>

[18] Klîma, *Tarihçe*, 49.

[19] Theodur Nöldeke, *Hemâse-yi Millî-yi İran*, çev. Bozorg Alevî (Tahran: Sıpehr, 2537 HŞ), 34; Nöldeke, *Tarih-i İran*, 16; Arthur Christensen, *Keyâniyân*, çev. Zebihullah Sefâ (Tahran: Bungâh-ı Tercüme, 1355 HŞ) 64; Christensen, *Sâsâniyan*, 97; Halikî-Mutlak, "Şâhnâme", 35; Meşkûr, "Hüdâyname", 15; Zerrînkûb, "Hüdâyname"; Kolesnikov, *Astane*, 22.

[20] Klîma, *Tarihçe*, 48.

[21] Josef Wiesehöfer, *İrân-ı Bâstân*, çev. Mustafa Sakıpfer (Tahran: İntişârât-ı Kafanûs, 1393 HŞ), 200-2001; İhsan Yârşatur İhsan, "Çıra Der Şâhnâme Ez Padişahan-ı Mâd ve EHâmeneşi Zıkrî Nist", *İrannâme* (Kış- 1363), 10/199.

[22] Firdevsî, *Şâhnâme-yi Baysungurî El Yazması* (Tahran: Şûrâ-yı Merkezî-yi Ceşn-i Şâhenşâhî-yi İran, 1350 HŞ), 9-11. Melâyerî, *Ferheng-i İrani*, 131; Sefâ, *Hamâse*, 60; Klîma, *Tarihçe*, 50; Nöldeke, *Hemâse*, 36; Klosnikova, *Âstane*, 22.

[23] Tefaddulî, *Tarih*, 269-273; Zerrînkûb, "Hüdâyname"; Meşkûr, "Hüdâyname", 14-15; Nöldeke, *Tarih-i İran*, 14-15; Şehrâm-ı Celîliyân, "Hüdâynameg Der Bundehişn", *Tarih-i İran* 12/1 (Kış, Bahar -2019), 74.

[24] Christensen, *Sâsâniyan*, 100; Nöldeke, *Tarih-i İran*, 15; Halikî-Mutlak, "Şâhnâme", 30-31; Brown, *Tarih-i Edebiyat*, 1/187.

[25] Halikî-Mutlak, "Hüdâyname", 39; Pej mân Fîrûzbahş, "Hüdâyname", *Buhârâ* 21/122 (Kış 1396), 117.

[26] Halikî-Mutlak, "Hüdâyname", 39.

[27] Hamza b. Hasan İsfahânî, *Târîhu Sinî mulûki'l-arz ve'l- enbiyâ/Tarih-i Peyâmberân ve Şâhân*, çev. Cafer Şuâr (Tahran: İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İran, 1346 HŞ) 19.

[28] Halikî-Mutlak, "Şâhnâme", 36.



en-Nedîm, “İranlıların Hükümdarları İçin Yazdığı Gerçek Siyer ve Masal Kitapları” başlığı altında aşağıdaki kitapları zikretmektedir ki bu kitapların ne Pehlevice ne de Arapça tercümeleri müstakil bir şekilde günümüze ulaşmamıştır: *Kitâbü Rüstem ve İsfendiyâr*, *Kitâbü Behrâm-ı Çûbîn*, *Kitâbü Şehrîzâd me’â Epervîz*, *Kitâbü’l-Kârnâme fî Sîreti Enûşîrevân*, *Kitâbü’t-Tâc ve mâ Tefâelet fihî Mülûkühüm*, *Kitâbü Dârâ ve’s-Sanemi’z-Zeheb*, *Kitâbü Âyin-nâme*, *Kitâbü Hüdâyânâme*, *Kitâbü Behrâm ve Nersî*, *Kitâbü Anûşîrevân*.<sup>[29]</sup> Keza en-Nedîm Abdullah b. el-Mukaffa’ın tercümeleri babında *Kitâbü Hüdâyânâme fi’s-Siyer*, *Kitâbü Âyinnâme*, *Kitâbü Mezdek*, *Kitâbü’t-Tâc fî Sîreti Enûşîrvân* isimli tarih kitaplarına işaret etmektedir.<sup>[30]</sup> Zikri geçen kitapların *Hüdâyânâme*’nin bir parçası olmadığı kanaatinde olan Tefaddulî, bunların Sâsânî döneminin bazı devrelerine ait farklı tarih kitapları olduğunu savunmaktadır. Ancak, *Hüdâyânâme*’de bunların içeriğine ilişkin özet bilgiler bulmak mümkündür.<sup>[31]</sup>

Bazı padişah veya önemli din adamlarına ait kitabeler de antik İran tarihine ışık tutan önemli bilgi kaynaklarıdır. Keza mühürler, âteşkedelere nakşedilen yazılar, bakır kâseler, çanak çömlek üzerine yazılan yazılar ve sikkeler de önemli bilgiler ihtiva etmektedir.<sup>[32]</sup> Fakat bunlar konumuz dışında olduğundan ayrıca üzerinde durulmayacaktır.

Sâsânîler döneminde telif edilip Pehlevice aslı günümüze ulaşan tarih metinleri son derece azdır. Bununla beraber Sâsânîlerin kuruluş süreci ve devletin kurucusu I. Erdeşîr-i Bâbekân’ın faaliyetlerinin anlatıldığı *Kârnâme-yi Erdeşîr-i Bâbekân*<sup>[33]</sup> ile Eşkânî/Part kralı Goştâsb’ın (Viştâsb) kardeşi Zerîr’in, Hun kralı Ercâsb ile mücadelesinin anlatıldığı “*Eyadgâr-ı Zerîrân*” (*Yâdigâr-ı Zerîran*) adlı kahramanlık destanının aslı günümüze ulaşmıştır.<sup>[34]</sup> İbn Mukkaffa’ın Pehleviceden Arapçaya çevirdiği *Nâme-yi Tenser* adlı metnin Pehlevice ve Arapça çevirisi günümüze gelmemesine rağmen, İbn İsfendiyar’ın (öl. 613/1216) Arapçadan Farsçaya tercüme ederek *Tarih-i Taberîstan* isimli eserinin mukaddimesine yerleştirdiği bu metnin Farsçası günümüze intikal etmiştir.<sup>[35]</sup>

## 2. Hüdâyânâme Adının Anlamı

Kadim İran’da Allah için “Ahura Mazda”, padişahlar için ise “hudây/hutây” adı kullanılmaktaydı. İşte İranlıların İslâmlaşması ile birlikte Ahura Mazda adı mensuh duruma düştüğünden, bunun yerine “güçlü”, “kuvvetli”, “sahip” ve “yaratıcı Allah” manasında “Hudâ(y)”; hükümdarlar için ise “şah” ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.<sup>[36]</sup> Dolayısıyla “Hüdâyânâme” adı, Pehlevicede “padişah” anlamına gelen “hutây/hudây” ile “kitap”, “risale” anlamındaki “nâmeg” terkibinden türemiştir. “*Hutaynâmeg/Hüdâyânâmeg*” ismi Pehlevice olup “hükümdarların tarihi” anlamında Farsçada “*Şâh-name*”, Arapçada ise “*Siyeru’l-Mulûk(i’l-Furs)*” şeklinde çevrilmiştir.<sup>[37]</sup>

Mes’ûdî, antik İran şahlarının kendileri için “büyük/ulu” ve “sahip” anlamında gelen “Hudâ” ifadesini kullandığını belirtmiştir.<sup>[38]</sup> İbn-i Şâdî ise İranlıların eskiden hükümdarlarına “Hudây-gân”

[29] Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, ed. Abdulkadir Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 960.

[30] en-Nedim, *Fihrist*, 364.

[31] Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat*, 274.

[32] Geniş bilgi için bk. Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat*, 86-111; Klima, *Tarihçe*, 49; Wiesehöfer, *İrân-ı Bâstân*, 195-207.

[33] *Zend-i Vehmen Yesn ve Karnâme-yi Erdeşîr-i Bâbekân*, çev. Sadık Hidayet (Tahran: Spehr, 1344 HŞ), 159-211.

[34] *Yadigâr-ı Zerîran*, çev. Jâle Âmûzgâr (Tahran: Mu’în, 1392 HŞ), 4-10.

[35] Tenser, *Nâme-yi Tenser Be Goşnesb*, tsh. Muctebâ Mînevî (Tahran: Şirket-ı Sehâmîy-i İntişârât-ı Harezmi, 1354 HŞ), 45-227; Bahau’-d-Dîn Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyâr, *Tarih-i Taberîstan*, tsh. Abbas İkbâl (Taberîstan: Kelâle-yi Hâver, 2007), 1/26-71.

[36] Meşkûr, “Hüdâyânâme”, 13-14; Sefâ, *Hamâse-Serâyî*, 65-66; Rûşen, “Hüdâyânâme”, 13; Rahîm Rızazâde-yi Melik, “Dîbâçe-yi Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî”, *Nâme-yi Encumen* 1/4 (1383 HŞ), 123; Zerrînkûb, “Hüdâyânâme”.

[37] Sefâ, *Hamâse-Serâyî*, 65; Christensen, *Sâsânîyân*, 98; Meşkûr, “Hüdâyânâme”, 13.

[38] Ali b. el-Hüseyn Mes’ûdî, *Murûcuz-zeheb ve meadinu’l-cevher*, çev. Ebû’l-Kasım Pâyende (Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1396 HŞ), 276.

dediklerini nakletmektedir.<sup>[39]</sup> *Siyasetnâme*'de Enûşîrevân'ın, babası I. Kubâd'a (488-531) hitaben "hudây-gân", yani "padişah/hükümdar" diye hitap ettiği aktarılmaktadır.<sup>[40]</sup> Hatta İsfahânî, son Sâsânî padişahı III. Yezdigird'in katili olan Merv Merzübanı Mâhveyh'in çocuklarının kendi dönemine kadar "padişah katilleri" anlamında "Hudâ-koşân" olarak anıldığını aktarmaktadır.<sup>[41]</sup> İslâmî dönemde de bazı kaynakların hükümdar için "hudâ" ifadesini kullanmaya devam ettiği görülmektedir. Bu kapsamda Firdevsî, Kâbul ve Zâbul şahları için "Kâbul-Hudây", "Zâbul-Hudây" ifadesini kullanırken,<sup>[42]</sup> Bîrûnî Buhârâ ve Gûrgan şahlarına "Buhârâ-Hudâh" ve "Gûrgânân-Hudâ",<sup>[43]</sup> Narşahî de Buhârâ ve Sâmânî hükümdarları için "Buhârâ-Hudah" ve "Sâmân Hudâh(t)" ifadesini kullanmıştır.<sup>[44]</sup> Benzer şekilde ünlü Şair Sa'dî-yi Şîrâzî de bir şiirinde vezirin dilinden padişaha: "...ey Hudâvend..." (hükümdarım!) diye seslenmektedir.<sup>[45]</sup> Bütün bu veriler İslâmî dönemde de padişah için "hudâ" ifadesinin kısmen kullanılmasına devam ettiğini göstermektedir.

### 3. Hüdâyname'nin Muhtevası

Pehlevice yazılan *Hüdâyname*'nin ne Pehlevice metni ne de Arapça ve Farsça tercümeleleri orijinal bir şekilde günümüze ulaşmıştır.<sup>[46]</sup> Ancak ilk dönem İslâm tarihçileri, antik İran tarihi ile ilgili bölümlerini ve Firdevsî de İran'ın millî destanı niteliğindeki *Şâhnâmesini*, *Hüdâyname*'yi esas alarak telif ettiklerinden, *Hüdâyname*'nin muhtevası ve genel çerçevesi hakkında bilgi sahibiyiz.<sup>[47]</sup> Hatta kimi İranlı araştırmacılar, söz konusu kaynaklardan yararlanarak *Hüdâyname*'nin yeniden yazılabileceğini ifade etmişlerdir.<sup>[48]</sup>

Esasen *Hüdâyname* üç bölüme taksim edilebilir. Birinci bölüm, dünyanın yaratılışı (bundehişn) ve yeryüzündeki ilk padişahın ortaya çıkışından efsanevî şah Keyhüsrev ile Efrâsyâb'ın mücadelesinin anlatıldığı dönemi kapsamaktadır. Dünya tarihinin ezeli iki ruhun (Ahuramazda ve Ehrimen) ortaya çıkışı ile başlatıldığı, âlem ve ilk insan/ilk hükümdarın (Keyûmers) yaratılışı ile devam eden bu bölüm, mitolojik anlatımları ihtiva etmektedir. İkinci bölüm ise şah Lohrâsb'dan Büyük İskender'in (öl. MÖ 323) İran işgaline kadar geçen tarihsel olaylarının anlatıldığı ve köklerini Mecûsî tarih geleneğinden alan kısımdır. Üçüncü bölüm ise Büyük İskender'den Sâsânîlerin son hükümdarı III. Yezdigird (öl. 31/651) dönemi arasındaki tarihsel hadiselerin anlatıldığı zamanı kapsamaktadır ki bu kısım Sâsânî tarih yazım geleneğine dayanmaktadır.<sup>[49]</sup> *Âvestâ*'nın derlenmesi ve yorumlanmasından esinlenen *Hüdâyname*'nin bir ve ikinci bölümünde tarihsel olaylar ile mitolojik bilgiler iç içe geçmiş olup mitoloji daha ağır basmaktadır. Nitekim ikinci bölümde, mitolojik Keyânî Hanedanı'nın son dönemlerine ilişkin anlatımlarda tarihsel Ehâmenîş (Persler MÖ 550-330) imparatorluğunun bazı padişahlarına Keyânî hanedanının hükümdarları olarak

[39] İbn Şâdî-yi Esterâbâdî, *Mucmelu't-Tevârih ve'l-Kasas*, tsh. Meliku's-Şuara Behâr (Tahran: Kelâley-i Hâver, ts.), 68.

[40] Hasan b. Ali Nizâmü'l-Mulk et-Tusî, *Siyasetnâme*, tsh. Murtaza Müderrisî (Tahran: Zuvvâr, 1344), 224.

[41] İsfahânî, *Târîh*, 59-60.

[42] Firdevsî, *Şâhnâme*, 1/184, 272 (سوی خیمه زال زابل خدای سوی خیمه زال زابل خدای)

[43] Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Âsârü'l-bakiye 'ani'l-kuruni'l-haliye*, çev. Ekber Dâna Soruşt (Tahran: Emirkerbîr, 1386 HŞ), 63, 144.

[44] Ebûbekir Muhammed b. Ca'fer Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, tsh. Muderris Rızavî (Tahran: Çaphâne-i Saadet, ts), 7, 70.

[45] Sa'dî Şerefüddîn Muslih b. Abdillâh b. Müşerrif Şîrâzî, *Gülistân-ı Sa'dî*, (Kum: Defter-i Neşr-i Mustafa, 1393), 17.

[46] Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat*, 271; Christensen, *Sâsânîyan*, 98; Nöldeke, *Hemâse*, 38; Brown, *Tarih-i Edebiyat*, 1/187; Klima, *Tarihçe*, 49; Christensen, *Keyânîyân*, 65; Christensen, *Sâsânîyân*, 98; Fîrûzbahş, "Hüdâyname", 109.

[47] Nöldeke, *Tarih-i İran*, 21; Deryâyî, "Tarihîngârî", 113-129; Melâyirî, *Ferheng-i İrani*, 134; Zerrînkûb, "Hüdâyname".

[48] Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat*, 271; Melâyirî, *Ferheng-i İrani*, 136; Rukiye Şeybânîfer, "Bâzşinâsî-yi Hüdâyname Be Riva-yet-i İbn Mukaffâ", *Pejûhişnâme-i Edeb-i Hamasî* 10/17 (1393 HŞ), 71; Yahya Kârdger-Hasan Şehrîyârî, "Bâznemâyî-yi Ostûrehâ-yi İrani Der Kitabhâ-yi Tarihî-yi Fârsî", *Do Faslnâme-yi Zebân ve Edebiyât-ı Fârsî* 27/89 (Sonbahar-Kış 1389 HŞ), 260; Şehnâz Huccetî Necefâbâdî, "Tahlil-i Ber Nigâh-ı Dugâne ve Mutenâkız-ı Menabî'-ı Asr-ı Sâsânî Derbare-yi Eşkânîyân", *Pejûhişnâ-yi Ulûm-ı Tarihî* 11/1, (1396 HŞ), 2; Ebû'l-Fadl Hatîbî, "Nigâhî Be Kitab-ı Nihâyetü'l-Ereb ve Tercüme-yi Fârsî-yi Kadîm-î Ân", *Nâme-yi Ferhengistân*, 28 (1375 HŞ), 143.

[49] Zerrînkûb, "Hüdâyname"; Pejman, "Hüdâyname", 112.

işaret edilmektedir.<sup>[50]</sup> Eşkânî (Partlar MÖ 247-MS 224) ve Sâsânîlerin (224-651) anlatıldığı üçüncü bölümde ise Sâsânîlere ilişkin son derece detaylı bilgiler yer alırken, Eşkânîlerin sadece padişah isimleri ve hükümdarlık müddetlerine ilişkin kısa ve özlü bilgiler verilmektedir. Sâsânîlere ilişkin rivayetler ise padişah adları, padişahlık süreleri ve her birinin döneminde meydana gelen önemli tarihsel olaylara ilişkin detayları içermekte ve tarihsel gerçekliğe tekabül etmektedir.<sup>[51]</sup>

Yaratılışın başlangıcından Sâsânîlerin son kralı III. Yazdigird'e kadar İran millî tarihinin koleksiyonu mahiyetinde olan *Hüdâyname*, İran geleneklerini, millî-dinî destanları, kahramanlık hikâyeleri ve tarihi bilgileri içermektedir. *Hüdâyname*, içeriği elimize ulaşan, İran'ın ilk millî tarih kitabıdır. Karger'd'in ifadesiyle *Hüdâyname*, İran'ın antik mitolojilerini, Eşkânîlerin kahramanlık destanlarını Keyânîler şahsında işleyen hikâyeleri ve Sâsânî dönemi tarihi kahraman ve padişahların biyografilerini içeren rivayetler koleksiyonudur.<sup>[52]</sup>

*Hüdâyname*'ye göre Keyânîlerden Kral Viştasb döneminde Zerdüşt Peygamberin zuhur etmesi üzerine Mecûsîlik, İran'ın meşru semâvî dini olarak benimsenmiştir. Dolayısıyla Zerdüşt peygamber ve Mecûsîlik *Hüdâyname*'de merkezi bir yer işgal etmektedir. Daha sonra tarih sahnesine çıkan "İskender-i Gocestek" (Mel'ûn İskender) Keyânî hanedanına son verip Zerdüştîlerin kutsal kitabı *Âvestâ*'yı yakmakta ve mobedânları öldürerek İran'a büyük bir kötülük yapmaktadır. *Hüdâyname*'de İranlıların Turanlılarla savaşı da büyük bir yer tutmaktadır. Bu anlamda adeta "İran'a karşı Turan" konumlandırılmaktadır.<sup>[53]</sup> Sâsânîlerin düşmanı olan Eşkânîler, İran'ın bütünlüğünü sağlayamayan kifayetsiz bir hanedan şeklinde gösterilmektedir. İran'ın parçalandığı bu dönem "Kedek Huvatayân" (Beylikler Dönemi/Mülûku't-Tavâif) olarak tavsif edilmektedir. Eşkânîlerden sonra ise Sâsânî hanedanı ortaya çıkar ki Sâsânîler Zerdüştlüğü himaye eden, İran'ın refahını ve bütünlüğünü sağlayan bir hanedan olarak takdim edilmektedir.<sup>[54]</sup> Doğal olarak *Hüdâyname*, en tafsilatlı bilgiyi Sâsânî hanedanı hakkında vermektedir.

*Hüdâyname*'de antik İran'ın siyasi tarihi yanında devlet idâresi, padişahlardan özlü sözler, öğütler, hükümdarlarının tahta cülusu esnasında hükümet programı şeklinde irat ettikleri hutbeler, kahramanlık hikâyeleri, mobedlerin münakaşaları, vasiyetnâmeler, ahlakî öğütler (pend/enderz), felsefi düşünceler, dindarlık, adalet, zühd ve padişahların vasiyetnâmeleri ile ilgili bilgileri de ihtiva etmektedir.<sup>[55]</sup> Edebi tarzda yazılan *Hüdâyname*, mübalağalı ve ağdalı söz sanatları ile doludur.<sup>[56]</sup> Bu nedendir ki Cahız: "edebiyat, belağat, terbiye, rasyonelite, güzel tasavvurlar ve latif sözler öğrenmek isteyen "*Kârvend*" ve "*Siyeru'l-Muluk*" kitaplarına baksın"<sup>[57]</sup> demektedir.

*Hüdâyname* anlatımına göre İranlılar, İslam öncesinde Pişdâdîler (adaletin öncüleri), Keyânîler (padişahlar), Eşkânîler ve Sâsânîler olmak üzere dört hanedan kurmuşlardır. Pişdâdîler ve Keyânîler efsanevî hanedanlar dönemidir. Keyânîlerin sonlarına doğru Büyük İskender tarih sahnesine çıkmaktadır ki buradan itibaren kitap, mitolojik dönemden tarihsel döneme geçiş yapmaktadır. *Hüdâyname*, antik İran hanedanlarından Med (M.Ö. 678-550) ile Ehâmeniş/Pers (MÖ 550-330) imparatorluklarını hiçbir şekilde zikretmemiştir. Med ve Ehâmenişlerin *Hüdâyname*'de

[50] Nöldeke, *Tarih-i İrâniyân*, 18; Pejman, "Hüdâyname", 113.

[51] Pejman, "Hüdâyname", 113. (Eşkânîlerin *Hüdâyname*'de çok az yer verilmesinin nedenleri hakkında detaylı detaylı bilgi için bk. Veysi Turun, *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023)*, 180-183; Veysi Turun, "İlk Dönem İslâm Tarihçilerine Göre Antik İran" *İslam Medeniyetinde Öteki*, ed. Fadıl Aygan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023), 565-590).

[52] Kârdger, "Bâznemâyî", 260.

[53] Klima, *Tarihçe*, 49; Christensen, *Keyâniyân*, 62-68; Meşkûr, "Hüdâyname", 17.

[54] Klima, *Tarihçe*, 49; Kristensen, *Keyâniyân*, 62-68.

[55] Nöldeke, *Tarih-i İrâniyân*, 17; Wiesehöfer, *İrân-ı Bâstân*, 201; Halikî-Mutlak, "Hüdâyname", 51-53; Pejman, "Hüdâyname", 114.

[56] Meşkûr, "Hüdâyname", 18; Tefaddulî, *Hamâse*, 67; Yeğmâyî, "Şâhnâme", 108-109.

[57] Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Kahire: el-Hâncî, 1997), 14.



yer almaması, antik İran tarihi uzmanlarının dikkatini çekmiş ve bunun nedeni üzerinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. *Hüdâyname*'yi, Mecûsî kaynaklarından *Yeşter* ve *Bundehişt* üzerinden inceleyen Deryâyî'ye göre, Med ve Perslerin *Hüdâyname*'den hazfedilmesinin nedeni Mecûsîlik anlayışı üzerine şekillenen "Sâsânî kutsal tarih yazıcılığı"dır. Tarihe *Âvestâ* ve diğer kutsal Mecûsî metinleri perspektifinden yaklaşan Sâsânîler, Mecûsî metinlerde zikri geçmeyen hanedan ve tarihsel olayları *Hüdâyname*'den silmişlerdir. Dolayısıyla *Hüdâyname*, tarihi olayların hakikatinden ziyade, kutsal metinlerin tarihi vakalara yaklaşımı üzerine bina edilmiştir. Dolayısıyla Medler ve Persler Mecûsî kaynaklarda yer almadığından *Hüdâyname*'den de hazfedilmiştir.<sup>[58]</sup>

Tefaddulî'ye göre ise Sâsânîler; Medler ve Persler hakkında bilgi sahibi olmadıklarından iki hanedan *Hüdâyname*'de yer almamıştır. Bu görüşü savunanlar, Ehâmenişlerin son padişahı Dârâ ile ilgili rivayetlerin de Büyük İskender dolayımında Yunan kaynaklarından iktibas edilerek *Hüdâyname*'ye eklendiğini savunmaktadırlar.<sup>[59]</sup> Şifahî geleneğin Zerdüştiliğin doğuş yeri olan Horasan ve Sistan bölgesinde çok güçlü olduğunu savunan Yarşatır'a göre de Med ve Perslerin bölgesi olan Güney ve Batı İran'da şifahî gelenek zayıf olduğundan, bu iki devlete ilişkin tarihsel anlatımlar *Hüdâyname*'de kendisine yer bulamamıştır.<sup>[60]</sup> *Hüdâyname*'nin İran'ın, Orta Asya kavimlerinin hücumuna maruz kaldığı bir atmosferde yazıldığını belirten Boyce ise İran milli kimliğini ihya etmenin peşinde olan saray kâtiplerinin sadece saldırıya maruz kalan Kuzey ve Doğu İran hikâye ve tarihi bilgilerini *Hüdâyname*'ye eklediklerini, bu nedenle Güney ve Güney Batı İran'da kurulan Med ve Perslere ilişkin tarihsel hikâyelerin zamanla unutulduğunu savunmaktadır.<sup>[61]</sup> Dolayısıyla bunlara göre Med ve Perslerin *Hüdâyname*'de yer almamasının nedeni, Sâsânîlerin bunlar hakkında bilgi sahibi olmamasındandır.

Kanaatimizce Sâsânî dönemi tarih yazıcılığı, kutsal metinler etrafında şekillendiği için Medler ve Ehâmenişlere yer verilmemiştir. Deryâyî'nin de belirttiği gibi Sâsânîler kendilerini, "ferre-yi îzedî"<sup>[62]</sup> (kutsal kut/zillullahi fi'l-ard) düşüncesini ilk kez tedavüle sokan Keyânî hanedanına nispet etmek suretiyle saltanatlarına meşruiyet bahşetmek istemişlerdir. Bu nedenle *Avesta*'da geçen Keyânî hanedanına dair geniş malumat vermektedirler.<sup>[63]</sup> Eşkânîler ise zaten Sâsânîlerin tarihsel düşmanları olduğundan *Hüdâyname*'de çok az yer bulabilmişlerdir. Esasen Sâsânîler döneminde yazılan bir kitapta devletin kurucu I. Erdeşîr nesebinin, Ehâmeniş/Pers krallarından Dârâyî Dârâyân'a (Dâryûş) nispet dilmesi,<sup>[64]</sup> Sâsânîlerin Ehamenişler hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Ancak *Avesta*'da Ehâmenişler yerine Keyânîler geçtiğinden *Hüdâyname*'de de Ehameniş krallarının yerine Keyânîler yerleştirilmiştir.<sup>[65]</sup>

Kadim İran'da hükümdar, hayatın merkezine yerleştirildiğinden, "*Hüdâyname*" isminden de anlaşılacağı gibi antik İran tarihi yazıcılığı tamamen padişah merkezlidir. Bu açıdan "resmî tarih" hüviyetindeki *Hüdâyname* "şah" ve "saray" odaklı olup<sup>[66]</sup> Sâsânî hükümdarları, Vâspûhrân (soylular) ve mobedânın siyasî -dinî perspektifi çerçevesinde şekillenmiştir.<sup>[67]</sup> Özellikle de I. Hüsrev

[58] Deryâyî, "Tarihniğârî", 117-118.

[59] Tefaddulî, *Hamâse*, 59-60; Nöldeke, *Tarih-i İraniyân*, 17; Yarşatır, "Çıra", 202.

[60] Yarşatır, "Çıra", 202-203.

[61] Yarşatır, "Çıra", 207.

[62] Padişahlık hakkının doğrudan Ahura Mazda'dan İranlı hükümdarlara verilmesi ifade eden "Ferre-yi îzedî" kavramı ve inancı hakkında geniş bilgi için bk. Turun, *İran'ın Fethi*, 340-347.

[63] Deryâyî, "Tarihniğârî", 118-119.

[64] *Kârname-yi Erdeşîr-i Bâbekân*, 170.

[65] Deryâyî, "Tarihniğârî", 121.

[66] Klima, *Tarihçe*, 47.

[67] Nöldeke, *Tarih-i İraniyân*, 17, 19; Christensen, *Sâsânîyân*, 100; Melâyirî, *Ferheng-i İrani*, 135; Klîma, *Tarihçe*, 49; Meşkûr, "Hüdâyname", 18; İsmail Sengârî- Alirıza Kerbâsî, "Tarihniğârî Der İran-ı Bastan; Mâhiyet ve Revîş-i Ân Bâ Teveccüh Ba Rûykerdhâ-yi Muhtelif Be Mefhûm-ı Tarih", *Faslname-yi İlmî-Pejûhişî-yi Tarih-i İslam Danışgâh-ı Zehrâ*, 3/120 (Yaz-1395 HŞ), 168.

Perviz'in yaklaşımları ve kitabın yazıldığı dönemin siyasî-dinî-askerî gelişmeleri eser içeriğinin şekillenmesinde etkili olmuştur.<sup>[68]</sup> Bu nedenle araştırmacılar Sâsânîleri, "kutsal tarih yazıcılığı" yapan ilk devlet olarak nitelendirmiştir. Onlar, dini ve siyasi hedeflerine varmak için tarihi araçsallaştırarak<sup>[69]</sup> İran'ı görkemli ve kudretli göstermeye çalışmışlardır. Dolayısıyla Nöldeke'nin de işaret ettiği gibi "tarafı" ve devletin resmî siyaseti çerçevesinde telif edilen *Hüdâynâme*'de İran ve İranlılar yüceltmeci bir yaklaşımla ele alınmıştır.<sup>[70]</sup> Tarih yazımı Zerdüştiliğin Ortodoks/resmî versiyonu üzerine inşa edildiğinden, Mecûsîlikle uyumlu olmayan tarihsel bilgiler hafifedilirken, uyumlu bölümler ise *Hüdâynâmelere* eklenmiştir.<sup>[71]</sup>

*Hüdâynâme*'nin bazı bölümleri mobedân (din adamları) bazı bölümleri ise debîrân (kâtipler) tarafından yazılmıştır. Bu nedenle kitap, dini ve milli olmak üzere iki veçheye sahiptir. Örneğin *Nihâyetü'l-Ereb*, Rüstem ile İsfendiyâr'ın efsanesine dini bir veçhe kazandırırken,<sup>[72]</sup> farklı bir *Hüdâynâme*'den istifade eden Firdevsî ile Seâlibî ise bu hikâyeyi milli karamanlık destanı şeklinde ele almışlardır.<sup>[73]</sup> Araştırmacılara göre, saray kâtipleri tarafından yazılan *Hüdâynâme*'de millî unsurlar, kahramanlık hikâyeleri ağır basarken; din adamları tarafından yazılanlarda ise dinî-ahlakî öğeler daha ağır basmaktadır.<sup>[74]</sup> Bu açıdan her bir müellif kendi dünya görüşünü kitaba yansıtmıştır.

#### 4. Hüdâynâme'nin Kaynakları

**4.1. İran'ın Dinî-Millî Tarihine İlişkin Yazılan Metinler:** Sâsânîler, kuruluşundan itibaren *Âvestâ*'yı derleyerek İranî bir kimlik oluşturmaya çalışmışlardır.<sup>[75]</sup> Tarihi süreç içinde *Âvestâ*'nın yorumları, bazı padişahlara ilişkin tarihi bilgiler, İran gelenekleri ve kahramanlık destanlarının yazıldığı bir koleksiyon oluşmuştur. Esasen bu tarz yazım geleneği Eşkânîler döneminde de vardı. Pejmân'ın da belirttiği gibi muhtemelen Sâsânîler, yazılı metinleri oluştururken Eşkânîlerden intikal eden yazılı belgelerden de yararlanmışlardır.<sup>[76]</sup>

**4.2. Devlet Arşivleri:** Devlet arşivinde saklanan belgeler; sâlnâmeler, padişah fermanları, resmi vakâyî'nâmeler, antlaşmalar, maliyeye ilişkin bilançolar vb konuları ihtiva etmekteydi. *Hüdâynâme* yazılırken bunlardan da yararlanmışlardır.<sup>[77]</sup>

**4.3. Padişahlara İlişkin Kıssa ve Hikâyeler:** Sâsânîler her padişah dönemine ilişkin tarihsel olayları ayrı ayrı yazıp devlet arşivinde saklamaktaydı. İşte *Hüdâynâme*'nin en önemli kaynaklarından birisi de padişah tarihlerine ait bu yazılı belgelerdir.<sup>[78]</sup>

**4.4. Grekçe ve Süryânîce kaynaklar:** Özellikle İskender ile ilgili bölümlerde bu kaynaklardan istifade edilmiştir.<sup>[79]</sup>

[68] Yarşatr, "Çıra", 191.

[69] Deryâyî, "Tarihniğârî", 118; Sengârî, "Tarihniğârî", 193-200.

[70] Nöldeke, *Tarih-i İranîyân*, 18.

[71] Nöldeke, *Tarih-i İranîyân*, 17; Christensen, *Sâsânîyân*, 100; Melâyirî, *Ferheng-i İranî*, 135; Deryâyî, "Tarihniğârî", 120; Klîma, *Tarihçe*, 49.

[72] *Nihâyetü'l-ereb fî ahbârî'l-Fursi ve'l-Arab*, thk. Muhammed Takî Dâniş-Pejûh (Tahran: Encümen-i Âsâr, 1375 HŞ), 82-85.

[73] Firdevsî, *Şâhnâme*, 5/376-426; Seâlibî, *Tarih*, 190-230; Ebû'l-Fadl Hatîbî, "Serguzeşt-i Siyeru'l-Mulûk-i İbn Mukaffa", *İntişârât-ı Suhen* (1379 HŞ), 171; Şeybânîfer, "Bâzşînâsî", 57-58.

[74] Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat*, 273; Yarşatr, "Çıra", 207; Şeybânîfer, "Bâzşînâsî", 65.

[75] Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat*, 65-66.

[76] Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat*, 271; Pejman, "Hüdâynâme", 115; Moustafa Albakour, "Kitâbu Hüdâynâme beyne't-türâseye-ni'l-Fârisî ve'l-Arabî", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 106.

[77] Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat*, 271; Pejman, "Hüdâynâme", 116; Albakour, "Hüdâynâme", 106.

[78] Halikî-Mutlak, "Hüdâynâme", 39; Pejman, "Hüdâynâme", 116-117; Albakour, "Hüdâynâme", 108.

[79] Nöldeke, *Hamâse*, 44; Yeğmâyî, "Şâhnâme", 108; Zerrînkûb, "Hüdâynâme".

**4.5. Farklı Yazılı Belgeler:** *Hüdâyname*'nin bazı detayları farklıdır. *Hüdâyname*'den beslenen klasik İslam tarihi kaynaklarının bazı hadiselerle ilişkin bilgilerin aynı olmaması, farklı Hüdâyname'lerin yazıldığıının en önemli göstergesidir. Hatta Taberî'nin bazı rivayetlerde Sait b. Bitrîk ve İbn Kuteybe ile muvafık kalırken, bazı rivayetlerde ise Firdevsî ve Yak'ûbî ile mutabık kalması, onun elinin altında bile farklı *Hüdâyname* tercümelerinin olduğunu göstermektedir.<sup>[80]</sup>

## 5. Hüdâyname'nin Tercümelere

Fetih hareketlerinden sonraki ilmî inkişaf tercüme ortamını hazırladığı gibi çeviriye duyulan ilgiyi de artırmıştır. Fetihlerden sonra Grek, Babil, Keldânî, Fars ve Hint geleneğini temsil eden bilim merkezleri Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Enûşîrevân döneminde kurulan Cündüşâpûr okulu Grek, Fars ve Hint bilimlerini sentezlemiştir. Keza Merv okulunun oluşturduğu ilmî zemin sonraki dönemlerin tercüme faaliyetlerine ortam hazırlamıştır.<sup>[81]</sup> Kuşkusuz, antik İran kültür ve medeniyetinin İslamî döneme aktarılma istenmesi, kültürel devamlılığın sağlanması arzusu, Abbasîler döneminde başlayan tercüme hareketinin oluşturduğu ilmî atmosfer ile Şuûbiyye'nin Arapçı yaklaşımlara karşı verdiği reaksiyon, Pehleviceden Arapçaya tercümelerin yapılmasında etkili olmuştur. *Hüdâyname* de bu saiklerle yapılan tercüme arasında. Bu başlık altında *Hüdâyname*'nin Arapça ve Farsça tercümelere incelenecektir.

### 5.1. Hüdâyname'nin Arapça Tercümelere

Sâsânîler dönemine ait birçok kitabın Arapçaya tercümesinde imzası olan İbnu'l-Mukaffa' (öl. 142/760), hicrî ikinci asırda *Hüdâyname*'yi *Siyeru'l-Mulûki'l-Furs* adıyla Pehleviceden Arapçaya çevirmiştir. Ayrıca *Hüdâyname*; *Siyeru Mulûki'l-Acem*, *Tarihu Mulûki'l-Furs*, *Tarihu Muluki Beni Sâsân*, *Hüdâyname fi's-Siyer*, *Nâme-yi Padişahân-ı Pars* ve *Şâhnâme* gibi isimlerle Pehleviceden Arapça ve Farsçaya tercüme edilmiştir. İbn Mukaffa'ın tercümesi *Hüdâyname*'nin ilk Arapça çevirisidir.<sup>[82]</sup> *Hüdâyname*'nin Pehleviceden Arapçaya tercüme edildiğine dair klasik müellifler ve modern araştırmacılar arasında konsensus olmasına rağmen<sup>[83]</sup> De Fouchécour, İbn Mukaffa'nın *Hüdâyname*'yi Pehleviceden değil Süryânîceden Arapçaya tercüme ettiğini savunmaktadır.<sup>[84]</sup> Fakat en-Nedim'in de işaret ettiği gibi İbn Mukaffa'ın Pehleviceden başka kitapları da Arapçaya tercüme ettiği bilindiğinden, *Hüdâyname*'nin de Pehleviceden Arapçaya çevrildiği rahatlıkla söylenebilir.

Mes'ûdî, 113/732 yılında *Hüdâyname*'nin Emevî halifesi Hişam b. Abdulmelik (öl.125/743) için Arapçaya tercüme edildiğini nakletmektedir.<sup>[85]</sup> *Nihâyetu'l-Ereb*'e göre ise Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervân (öl. 86/705) 85/704 yılında Eyyûb b. el-Kariyye (öl.84/703), Amir eş-Şa'bî (öl. 103/722) ve İbn Mukaffa' (142/760) isimli şahısları *Siyeru'l-Muluk*'u tercüme etmek üzere görevlendirmiştir.<sup>[86]</sup> Zikri geçen üç mütercimim aynı dönemde bu işle iştigal etmesi mümkün değilse de bu rivayet, *Hüdâyname* tercüme girişimlerinin erken dönemde başladığını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Abdülmelik b. Mervân döneminde Haccâc'ın bir coğrafya kitabını

[80] Nöldeke, *Tarih-i İraniyân*, 21; Albakour, "Hüdâyname", 108.

[81] Samet Şenel, Halife Me'mûn'a Kadar İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Entitüsü, Doktora Tezi, 2022), 12, 26, 29-3;

[82] İsfahânî, *Tarih*, 13; Melâyirî, *Ferheng-i İrani*, 132; Deryâyî, "Tarihîgârî", 123; Meşkûr, "Hüdâyname", 18; Celîliyân, "Hüdâynameg", 75.

[83] İsfahânî, *Tarih*, 13; Mahmûd-ı Omîdsâlâr, "Mulahezâtü Peyrâmûn-ı Siyeru'l-Mulûk-i İbnu'l-Mukaffa", *İranşinâsî*, 8 (Yaz-1375 HŞ), 268; Christensen, *Sâsânîyan*, 98; 266; Vladimir Minorski, "Mukaddime-yi Kadîm-i Şâhnâme", çev. Mehdi Firûzân, *Nâme-yi Ferhengistân* 76 (Yaz-1376 HŞ), 176; Hatibi, "Sergüzeşt", 177.

[84] Charles Henri de Fouchécour, *Ahlâkiyât*, çev. Muhammed Ali Emir Ma'zî vd (Tahran: Merkez-i Neşr-i Danışgâhî ve Encümen-i İranşinâsî-yi Fıransa, 1377), 624-625.

[85] Ali b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, tsh. Abdullah İsmail es-Sâvî (Kahire: Daru's-Sâvî, ts.) 93.

[86] *Nihâyetu'l-Ereb*, 16-17.

Farsçadan Arapçaya tercüme ettirmesi, divanların Arapçalaştırılması, keza Hişam b. Abdülmelik döneminde *Kitâbü Rüstem ve Esfendiyâz* ile *Kitâbu Behrâm Şûbîn* gibi eserlerin Farsça'dan Arapçaya çevrilmesi,<sup>[87]</sup> Emevî Dönemi'nin ortalarından itibaren Farsça'dan Arapçaya tercümelerin yapıldığını göstermektedir.

*Hüdâyname*'nin sekiz farklı tercümesinden yararlandığını belirten İsfahânî, bunlardan yedisinin adını zikretmiştir. Bunlar: Abdullah İbn Mukkaffa'ın tercümesi *Siyeru Mülûki'l-Furs*, Muhammed b. Cehm el-Bermekî'nin tercümesi *Kitabu Siyeri Mülûku'l-Furs*, Me'mûn'un kütüphanesinden alınma, *Kitabu Tarihi Mülûki'l-Furs*, Zâdveyh b. Şâhveyh'in tercümesi *Siyeru Mülûki'l-Furs*, Muhammed b. Behrâm b. Mityâr'ın tercümesi *Siyeru Mülûki'l-Furs*, Hişam b. Kasım'ın tercümesi *Kitabu Tarihi Benî Sâsân* ve Şâpûr şehrinin mobedi Behrâm b. Merdânşâh'ın tercümesi *Tarihu Mülûki Benî Sâsân*<sup>[88]</sup> kitaplarından ibarettir. Bunun dışında Behrâm b. Mihrân el-Mecûsî el-İsfahânî'nin tercümesi,<sup>[89]</sup> İshak b. Yezîd'in *Hüdâyname*si (Bahtiyârname)<sup>[90]</sup>, Ömer b. el-Ferhân'ın tercümesi,<sup>[91]</sup> *Tarihu Ferhan-ı Mobed b. Yezdigird b. Şehriyâr*'ın tercümesi ve Mütevekkilî lakabıyla meşhur olup Bîrûnî'de Mobed Mütevekkilî<sup>[92]</sup> şeklinde geçen Ebû Cafer Zerdüşt b. Âzerhur'un<sup>[93]</sup> tercümesi olmak üzere *Hüdâyname*'nin en az 12 adet Arapça tercümesinin olduğu bilinmektedir. Nitekim Hamza el-İsfahânî'nin elinde yedi, Belhî'nin elinde beş ve Behrâm b. Merdânşâh-ı Mobed'in kütüphanesinde yirmi küsür *Hüdâyname*'nin olması,<sup>[94]</sup> kitabın birçok tercümesinin olduğunu göstermektedir.

Tefaddulî'nin aktardığına göre Hermann Zotenberg, bütün *Siyeru'l-Muluk* tercümelerinin İbnu'l-Mukaffa'ın tercümesinden iktibas edildiğini savunmuştur. Esasen Nöldeke de benzer bir görüşü savunmaktadır.<sup>[95]</sup> Ancak Rus müsteşrik Baron V. Rozen'in yaptığı araştırmalar bu fikrin yanlış olduğunu, bazı tercümelerin doğrudan *Hüdâyname*'nin Pehlevicesinden yapıldığını ortaya koymuştur.<sup>[96]</sup> Rozen'e göre *Hüdâyname*'nin diğer tercümeleleri her ne kadar İbn Mukaffa' çevirisinden sonra yapılmışsa bile bu durum, mütercimlerin İbn Mukaffa'ın metninden yararlanmasını zorunlu kılmamaktadır. Sonraki tercümelerde bir ölçüde İbn Mukaffa'ın tercümelerinden yararlanılmışsa da bir kısmı doğrudan *Hüdâyname*'nin Pehlevice aslını esas almıştır. Dahası Hamza İsfahanî'nin, -bütün şöhretine rağmen- İbn Mukaffa'ın tercümesini diğerlerine tercih ettiğine dair bir delilimiz de yoktur. Dolayısıyla Rozen'e göre, bizzat Hamza İsfahanî'nin bilgilerinden hareketle onun *Hüdâyname* tercümelerini üç bölümde ele aldığı söylenebilir: 1- İbn Mukaffa', Muhammed b. Cehm el-Bermekî ve Zâdveyh b. Şâhveyh el-İsfahânî gibi tercümanlar. Bunlar doğrudan *Hüdâyname*'nin aslından yararlanmalarına rağmen, tercümelerinde hafz ve ihtisar yapmışlardır. 2- Muhammed b. Mityâr el-İsfahanî ve Hişam b. Kasım el-İsfahânî gibi mütercimler. Bunlar *Hüdâyname* dışında bazı kaynaklardan da iktibas yaparak tercümelerine dâhil etmişlerdir. 3- Musa b. İsa el-Kesrevî ve Bahrâm b. Merdânşâh-ı Mobed gibi mütercimler. Üçüncü grubu teşkil eden bu musannifler, farklı tarih kaynakları ve *Hüdâyname*'nin değişik tercümeleri arasında mukayese yaparak en doğru bilgiye ulaşma çabası içinde olan, bu şekilde *Hüdâyname*'nin aslına en yakın tercüme yapılmaya çalışan müelliflerdir.<sup>[97]</sup>

[87] Samet Şenel, Fetihten Bilime, *Antik Bilimlerin İslam Dünyasına İntikali (661-750)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 66, 102.

[88] İsfahânî, *Tarih*, 7.

[89] Bîrûnî, *Âsâr*, 141.

[90] İbn Nedim, *Fihrist*, 796; Meşkûr, "Hüdâyname", 25.

[91] Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 69; Meşkûr, "Hüdâyname", 23-25; Yeğmâyî, "Şâhname", 101.

[92] Bîrûnî, *Âsâr*, 338.

[93] Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrût: Dâru Sadir, 1995), 3/279; Meşkûr, "Hüdâyname", 25 (Geniş bilgi için bkz Jaakko Hämeen-Anttila, *Khwadanamag The Middle Persian Book of Kings* (Boston: Brill, 2020) 59-75.)

[94] İsfahânî, *Tarih*, 7, 19; Bîrûnî, *Âsâr*, 141; Melâyirî, *Ferheng-i İrani*, 133.

[95] Nöldeke, *Tarih-i İrânîyân*, 20-21, 26;

[96] Tefaddulî, *Hamâse Serâyî*, 69; Hämeen-Anttila, *Khwadanamag*, 99-100.

[97] Christensen, *Sâsânîyân*, 98-99; Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 69-70; Meşkûr, "Hüdâyname", 22; Melâyirî, *Ferheng-i İrani*, 133-134; Hatîbî, "Serguzest", 164.



Omîdsâlâr, İbnu'l-Mukaffa'ın *Siyeru'l-Mulûk* adlı kitabının muhtevasına farklı bir yaklaşım sergilemiştir. O, farklı klasik İslâm tarihi kaynaklarının *Siyeru'l-Mulûk*'tan yaptıkları iktibasları örnek göstererek Sami kavimlerin tarihine ilişkin bilgiler de vermesinden hareketle, İbn Mukaffa'ın tercüme ettiği kitabın bir tercümeden ziyade "telif-tercüme" olduğunu savunmuştur.<sup>[98]</sup> Ancak bu fikre karşı çıkan Zerrinkûb, İbn Mukaffa'ın kitabında İranî rivayetler dışındaki bilgilere yer vermediğini ileri sürerek kitabın sadece bir tercümeden ibaret olduğunu savunmaktadır.<sup>[99]</sup> Kanaatimizce de İbn Mukaffa'ın kitabı sadece *Hüdâyname*'nin tercümesinden ibarettir. Klasik İslâm tarihi müellifleri Sami kavimlerine ilişkin rivayetleri *Hüdâyname*'den ziyade farklı kaynaklardan iktibas ederek İran tarihi bağlamında da bunlara atıf yapmış olmalıdırlar.

Abdullah b. Mukaffa', Sâsânî devlet teşkilatı ve bürokratik işleyişini anlatan *Ayinnâme* ve onun bir parçası olan *Gehnâme* isimli kitapları da Arapçaya tercüme etmiştir. Bu iki kitap da antik İran'a ait önemli tarih kitaplarıdır.<sup>[100]</sup> İbnu'l-Mukaffa' başta olmak üzere *Hüdâyname*'nin Arapça tercümeleri sayesinde İran tarihi, mitolojileri, padişah hikâyeleri, ahlakî öğütler ve kahramanlık öyküleri Arap edebiyatı içinde yaygınlık kazanarak bilinirliği artmıştır.<sup>[101]</sup> *Hüdâyname*'nin Arapça tercümelerinin ne zamana kadar tedavülde olduğuna dair elimizde sağlam bir bilgi olmamakla beraber, *Hüdâyname* içeriğini en iyi yansıtan kitabın *Nihâyetu'l-Ereb fî Ahbârî'l-Furs ve'l-Arab* olduğu söylenebilir.<sup>[102]</sup>

## 5.2. Hüdâyname'nin Farsça Tercümeleri

Horasan'da kurulan Tahirîler, Saffarîler ve Sâ mânîler gibi İranî hanedanlar Farsçayı ve İran kültürünü diriltmek için Farsça edebiyatın tedvin ve telif edilmesini teşvik etmişlerdir. Billhassa Sâ mânîler (819-1005) döneminden itibaren Farsça nesir ve şiirde bir canlanma yaşanmıştır.<sup>[103]</sup> Farsçanın ilim ve edebiyat dili olarak ortaya çıkmasında Sâ mânîlerin rolünün yanında Şuûbiyye'nin İran(cılık) millî hissiyatıyla giriştiği ilmî- kültürel faaliyetler de bunda etkili olmuştur. Zira Şuûbiyye hareketi, tercüme yolu ile eski İran'ın kültür ve tarihini tekrar gün yüzüne çıkarmak ve tanıtmak istiyordu. İşte bu dönemde *Hüdâyname*, "*Şâhnâme*" adıyla Farsça nesre de çevrilmiştir. "*Şâhnâme*"nin, "*Hüdâyname*" adının Farsçalaşmış hali olduğuna yukarıda işaret edilmişti. *Hüdâyname*'yi Farsçaya tercüme eden şair ve müellifler, eserin hem Arapça tercümelerinden hem de Pehlevice aslından yararlanmışlardır. Bunlar Şair Mes'ûdî-yi Mervezî, Ebû'l-Mueyyed-i Belhî, Ebû Ali Muhammed b. Ahmed-i Belhî ve Tus hükümdarı Ebû Mansûrî'nin yaptırdığı *Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî*' tercümelerinden ibarettir.<sup>[104]</sup>

**5.2.1. Mes'ûdî-yi Mervezî Şâhnâmesi:** Mes'ûdî, ilk manzum *Şâhnâme* telif eden kişi olmasına rağmen, eseri günümüze ulaşmamıştır. Hayatı ve *Şâhnâmesi* hakkında çok az bilgi sahibiyiz. Ancak onun, hicrî üçüncü asrın sonu ile dördüncü asrın başlarında yaşadığı tahmin edilmektedir.<sup>[105]</sup> Makdîsî ve Seâlibî, antik İran tarihini anlattıkları eserlerinin ikişer yerinde onun Farsça şiirlerine atıf yapmışlardır.<sup>[106]</sup>

[98] Omîdsâlâr, "Mulahezât", 266-277. (Nöldeke ise bu konuda net bir fikir ileri sürülemeyeceği kanaatindedir. Bk. Nöldeke, *Tarih-i İran*, 22-23)

[99] Zerrinkûb, "Hüdâyname".

[100] Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 56-57.

[101] Yeğmâyî, "Şâhnâme", 91.

[102] Zerrinkûb, "Hüdâyname".

[103] Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 94; Nöldeke, *Hamâse*, 41; Rûşen, "Hüdâyname", 11-12.

[104] Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat*, 274; Halilikî-Mutlak, "Şâhnâme", 26, 38.

[105] Rûşen, "Hüdâyname", 14; Yeğmâyî, "Şâhnâme", 174; Hämeen-Anttila, *Khwadâyname*, 133-134.

[106] Mutahhir b. Tahir el-Makdîsî, *el-Bed' ve't-Tarih* (Kahire: Mektebetu's- Sekâfetu'd- Dîniyye, ts.), 3/138, 173; Abdulmelik b. Muhammed Seâlibî en-Nîşâbûrî, *Çureru Ahbari Muluku'l-Furs/Tarih-i Seâlibî*, çev. Muhammed Fedâilî, (Tahran: Neşr-i Nukre, 1368 HŞ), 11. Seâlibî, *Tarih*, 11.



**5.2.2. Ebû'l-Müeyyed-i Belhî'nin Şâhnâmesi:** Hicrî dördüncü asır Sâmânî dönemi önemli şair ve müelliflerinden olan Belhî,<sup>[107]</sup> İbn Mukaffa"ın *Siyerul Mülûk* adlı kitabını esas alarak *Şâhnâme-yi Bozorg (Büyük Şâhnâme)* adıyla Farsça nesre çevirmiştir.<sup>[108]</sup> 352/963 senesinden önce telif edilen ve günümüze ulaşmayan bu esere<sup>[109]</sup> farklı tarihçiler atıfta bulunmuşlardır. Örneğin yaratılış ve insanoğlunun yaşı hakkında söz söyleyen Bel'amî, "Mukaffa'ın oğlu *Büyük Şâhnâme*'de şöyle der..."<sup>[110]</sup> demektedir. İşte araştırmacılara göre Bela'mî'nin yararlandığı *Şâhnâme*, Ebû'l-Müeyyed'in, İbn Mukaffa"dan Farsçaya çevirdiği eseridir.<sup>[111]</sup> Yine *Tarih-i Sistan* müellifi Ebû'l-Müeyyed'in *Gerşâb* isimli bir kitabını kaynak olarak kullanmıştır<sup>[112]</sup> ki araştırmacılar bunun da *Ebû'l-Müeyyed'in Şâhnâmesi* olduğunu savunmaktadırlar.<sup>[113]</sup> *Kabûsnâme* ve *Mücmelu't-Tevârih* müellifleri de Belhî'nin Şâhnâmesini kaynakları arasında zikretmişlerdir.<sup>[114]</sup> *Kezâ Tarihi Taberistan* Belhî'nin *Şâhnâmesine* atıfta bulunmuştur.<sup>[115]</sup> Tefaddulî, Ebû'l-Müeyyed'in İran millî kahramanlık hikâyelerine ilişkin olarak *Hüdâyânâme* dışında müstakil birçok farklı kitaptan da yararlandığı kanaatindedir.<sup>[116]</sup> Hafzî ise onun Pehlevice bildiğini ve doğrudan Mecûsî kaynaklardan yararlanarak Şâhnâme'yi yazdığını savunmuştur.<sup>[117]</sup>

**5.2.3. Ebû Ali-yi Muhammed b. Ahmed-i Belhî'nin Şâhnâmesi:**<sup>[118]</sup> Hicrî dördüncü asrın sonlarında yaşayan Ebû Ali hakkındaki bilgilerimiz çok sınırlıdır. O, eserini kendisinden önce yazılan *Hüdâyânâme*'nin Arapça tercümelerine dayanarak Farsça telif etmiştir.<sup>[119]</sup> Klasik kitaplardan sadece Bîrûnî buna atıf yapmıştır. Bîrûnî, onun, İbn Mukkaffa', Muhammed b. Cehm el-Bermekî, Hişam b. el-Kasım, Behrâm b. Merdânşâh ve Behrâm b. Mihran el-İsfahânî'nin eserlerini kaynak olarak Şâhnâmesini hazırladığını aktarmaktadır.<sup>[120]</sup> Buradan hareketle onu Şâhnâmesini şifahi kaynaklardan ziyade tamamen yazılı kaynakları esas alarak yazdığı söylenebilir. Rozen ve Takizade gibi araştırmacılar, Belhî'nin Şâhnâmesi ile Ebû Mansûr'un Şâhnâmesinin aynı olduğunu iddia etmekle beraber, ikisi farklı Şâhnâmeler olmalıdır. Nitekim Bîrûnî'nin bu iki Şâhnâme yazarını ayrı ayrı zikretmesi ayrıca Ebû Mansûr'un şehnamesini esas alan Firdevsî'nin bazı anlatımlarında Belhî'den ayrı düşmesi de ikisinin farklı kişiler olduğunu göstermektedir. Araştırmacılar, onun, eserini manzum mu mensûr mu yazdığına dair net bir kanaate varılamayacağını belirtmektedirler.<sup>[121]</sup>

**5.2.4. Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî:** Kendisinden sonra gelen *Şehnamelere* temel oluşturan en meşhur eserdir. Hicrî dördüncü asrın Tûs Hâkimi ve aynı zamanda dihan sınıfından olan Ebû Mansûr-ı Muhammed-i Abdurrezzak, veziri Ebû Mansûr-ı Ma'merî'ye bir Şâhnâme yazma talimatını vermiştir. Bunun üzerine Ma'merî'nin emriyle Herât, Tûs, Nişâbûr ve Sistan'daki dört Mecûsî tarafından Ebû Mansûr için Farsça nesirle *Şâhnâme* yazılmıştır. Dakîkî isimli şair, bu nesri esas alarak

[107] Muhammed Avfî, *Lubâbu'l-Elbâb*, tsh. Edward Browne (Leiden: Brill, 1903), 2/26.

[108] Meşkûr, "Hüdâyânâme", 26; Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 96-97.

[109] Yeğmâyî, "Şâhnâme", 151; Mînâ Hafzî, "Ebû'l-Müeyyed-i el-Belhî", *Merkez-i Dairetu'l-Mearif-i Bozorg-i İslâmî*, (Erişim 12 Temmuz 2024).

[110] Bel'amî, *Tekmile-yi Tarih-i Taberî*, 3-4.

[111] Hafzî, "Ebû'l-Müeyyed-i el-Belhî"; Meşkûr, "Hüdâyânâme", 26; Rûşen, "Hüdâyânâme", 15; Yeğmâyî, "Şâhnâme", 152.

[112] *Tarih-i Sistan*, tsh. Muhammed Taki Behâr (Tahran: İntişarât-ı Muin, 1381 HŞ), 7, 12.

[113] Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 96; Meşkûr, "Hüdâyânâme", 28; Rûşen, "Hüdâyânâme", 15; Yeğmâyî, "Şâhnâme", 149-150.

[114] Keykâvûs b. İskender-i Ziyârî, *Kabûsnâme*, thk. Emin Abdulmecid Bedevî (Tahran: İbn-i Sina, 1956), 2-3; İbn Şadî, *Mücmelu't-Tevârih*, 2.

[115] İbn-i İsfendiyâr, *Tarih-i Taberistan*, 1/78.

[116] Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 96.

[117] Hafzî, "Ebû'l-Müeyyed-i Belhî".

[118] Bîrûnî, *Âsâr*, 141; Meşkûr, "Hüdâyânâme", 27; Ebû'l-Fadl-ı Hatibî, "Ebû Ali-yi Belhî", *Merkez-i Dairetu'l-Mearif-i Bozorg-i İslâmî* (Erişim 12 Haziran 2024).

[119] Meşkûr, "Hüdâyânâme", 27; Tefaddulî, "Hamâse-Serâyî", 99.

[120] Bîrûnî, *Âsâr*, 141; Meşkûr, "Hüdâyânâme", 27; Yeğmâyî, "Şâhnâme", 152-153.

[121] Rûşen, "Hüdâyânâme", 17; Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 99; Yeğmâyî, "Şâhnâme", 153; Hatibî, "Ebû Ali-yi Belhî".

bin beyitlik manzum bir Şâhnâme yazmıştır. Ancak Dakikî'nin bir köle tarafından öldürülmesi üzerine Firdevsî, Dakikî'nin beyitlerine de yer vererek onun yarım kalan işini devam ettirerek 52 bin beyitlik meşhur Şâhnâmesini yine Ebû Mansûrî'nin Şâhnâmesini esas alarak düzenlemiştir. Ne yazık ki *Ebû Mansûrî Şâhnâmesi*'nin sadece mukaddimesi günümüze gelmiştir.<sup>[122]</sup> Şâhnâmenin mukaddimesine göre Ebû Mansûr, Heratt'an Mâh (Şâc), Sistan'dan Yezdândâd b. Şâpûr, Nişâbûr'dan Mahveyh Hûrşîd b. Behrâm ve Tûs'tan da Şâdân b. Berzîn'i getirterek 346/958 yılında yazdıkları bu esere Şâhnâme adı verilmiştir.<sup>[123]</sup> *Mukaddime*'de İbn Mukaffa', Hamza-yı Isfahânî, Muhammed b. Cehm Bermekî, Zâdveyh-i Şahveyh, Behrâm-ı Isfahânî, Musa b. İsa Hosrevî (Kesrevî), Hişam b. Kasım-ı Isfahânî, Nâme-yi Padişahân-ı Pârs, Me'mun'un hazinesindeki kitap, Behrâmşah b. Merdânşâh-ı Kirmânî, III. Yazdigird'in Mobed-i Mobedân-ı Ferhân, Yazdigird'in kölesi Râmîn gibi isimlere atıf yapılması,<sup>[124]</sup> müelliflerin genişçe bir kaynakçadan yararlandığını göstermektedir.

Minorski ve Kazvînî bu eserin doğrudan *Hüdâyname*'nin Pehlevicesinden yararlandığı kanaatindedirler ki<sup>[125]</sup> Şâhnâmeyi yazan dört kişinin Zerdüşt olması,<sup>[126]</sup> bu düşünceyi doğrular mahiyettedir.<sup>[127]</sup> Nöldeke'ye göre *Hüdâyname* dışında da ahlakî öğüt ve züht ile ilgili Pehlevicede Enderznâmelerden (nasihat) birçok öge bu Şâhnâmeye dâhil edilmiştir.<sup>[128]</sup> Halikî-Mutlak da *Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî*'nin temel kaynağının *Hüdâyname*'nin Pehlevicede bir el yazması olduğunu savunurken,<sup>[129]</sup> Tafaddulî ise temel kaynağının âteşkedelerde ve İranlı soylu ailelerin yanında bulunan İran tarihine ilişkin başını *Hüdâyname*'nin çektiği Pehlevicede metinler ve bu metinlerden Arapçaya çevrilen tercümelemler olduğunu belirtmektedir.<sup>[130]</sup> Nöldeke ise Pehlevicede *Hüdâyname*'nin yanında İran millî kahramanlık hikâyeleri ve başka kaynaklardan da bilgiler eklendiğini belirtmektedir.<sup>[131]</sup>

Bîrûnî, *Asaru'l-Bâkiye* adlı eserinde İskender'in nesebi ve Eşkânî padişahların hükümdarlık süresi bağlamında bu Şâhnâme'ye atıf yapmıştır.<sup>[132]</sup> Antik İran tarihi hususunda *Seâlibî'nin Tarihi* ile Firdevsî'nin *Şâhnâmesi* arasında büyük bir uyumun olması, bu iki müellifin de aynı kaynaktan yararlandığını göstermektedir ki o da *Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî*'dir.<sup>[133]</sup> Seâlibî, "Sahibu Şâhnâme",<sup>[134]</sup> Kazvînî ise I. Kubâd b. Fîrûz'un dönemini anlatırken "Şâhnâme-yi kohen" (eski Şâhnâme) adıyla bu kitaba atıf yapmıştır.<sup>[135]</sup> Dolayısıyla bu Şâhnâmeden yararlandığı bilinen kaynaklar Bîrûnî, Seâlibî, Kazvînî ve Firdevsî'dir.<sup>[136]</sup> Horasan başta olmak üzere Doğu İran'da birçok Şâhnâme yazılmıştır. Ancak bu Şâhnâmeler hakkında elimizde net veriler olmadığı gibi, bunlardan hangisinin daha güvenilir olduğuna ilişkin de kesin bir kanaat ileri sürmek de zordur.<sup>[137]</sup>

[122] Ebû'l-Fadl-ı Hatibî, "Ebû Mansûr Muhammed b. Abdurrazzak" *Merkez-i Dairetu'l-Mearif-i Bozorg-i İslâmî*, (Erişim 17 Haziran 2024); Ebû'l-Fadl Hatibî, "Yekî Nâme Bûd Ez Geh-ı Bâstân", *Nâme-yi Ferhengistân* 5/3 (1381 HŞ), 56; Brown, *Tarih-i Edebiyat*, 1/188. Rûşen, "Hüdâyname", 17-18; Celîlyân, "Hüdâynameg", 76.

[123] Minorski, "Mukaddime", 177-178; Melik, "Dîbâçe", 128-129.

[124] Melik, "Dîbâçe", 132; Hatibî, "Ebû Mansûr Muhammed b. Abdurrezzâk".

[125] Minorski, "Mukaddime", 177.

[126] Brown, *Tarih-i Edebiyat*, 1/187; Nöldeke, *Hamâse*, 40.

[127] Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 103.

[128] Nöldeke, *Hamâse*, 42.

[129] Halikî-Mutlak, "Şâhnâme", 34.

[130] Tefaddulî, *Hemâse-Serâyî*, 88-89.

[131] Nöldeke, *Tarih-i İranfân*, 29; Celîlyân, "Hüdâynameg", 75.

[132] Bîrûnî, *Âsâr*, 61, 155, 158; Yeğmâyî, "Şâhnâme", 159-163.

[133] Meşkûr, "Hüdâyname", 28; Hatibî "Geh-ı Bâstân", 56-57, 72; Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 103.

[134] Seâlibî, *Tarih*, 172.

[135] Şerefuddin Fazlallah-ı Kazvini, *el-Mucem Fi Asari Muluki'l-Acem*, tsh. Ahmed Futûhî-Neseb (Tahran: Encümeni Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1383 HŞ), 431-432.

[136] Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 105-107.

[137] Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 95.

**5.2.5. Şâhnâme-yi Firdevsî<sup>[138]</sup>:** Ebû'l-Kasım-ı Firdevsî-yi Tûsî (öl. 411/1020), Gazneliler dönemi önemli Fars şairlerindendir.<sup>[139]</sup> Firdevsî Şâhnâmesinin temel kaynağı *Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî*'dir.<sup>[140]</sup> Bu açıdan *Ebû Mansûrî'nin Şâhnâmesi* kaybolmasına rağmen, Firdevsî'nin manzum Şâhnâmesi günümüze ulaştığından bu kayıp telafi edilebilmektedir.<sup>[141]</sup> Dünya klasikleri arasında eşsiz bir yere sahip olan, Fars edebiyatının en büyük eserlerinden biri kabul edilen İran'ın millî destanı niteliğindeki bu Şâhnâme, o kadar ünlendi ki zamanla -onun kaynağı dâhil- bütün Şâhnâmeler kaybolmuştur. 366/977- 408/1018 yılları arasında yazılan *Şâhnâme*, farklı yazmalara göre 48.000 ile 52.000 beyit arasındadır.<sup>[142]</sup> Eserin muhtevası, yukarıda "*Hüdâyânâme*'nin Muhtevası" başlığı altında verilen içerikle aynıdır.

Firdevsî'nin Pehlevîce bilmediğini iddia eden Nöldeke, onun *Hüdâyânâme*'nin Arapça tercümelelerinden yararlandığını savunmaktadır.<sup>[143]</sup> Ancak Yeğmâyî'nin de belirttiği gibi 4/10. asırda İranlı köylü ve dihanların çoğu hâlâ Pehlevîce biliyor ve konuşuyorlardı. Hele Firdevsî gibi Pehlevîceye ihtiyacı olan birisinin bu dili bilmemesi mümkün değildir.<sup>[144]</sup> Nitekim Büveyhî şahı Adudüddeve'nin (öl. 372/983) resminin üzerine çizildiği altın sikke üzerine Pehlevîce slogan ve ünvanların yazılması,<sup>[145]</sup> o dönemde bile Pehlevîcenin yaygın olduğunu göstermektedir. Firdevsî'nin Şâhnâmesini delil getiren *Şâhnâme* uzmanlarına göre ise *Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî*'yi esas alarak eserini telif eden Firdevsî, sadece yazılı kaynaklardan yararlanmıştır. Bazı Müsteşriklerin iddia ettiğinin aksine o, şifahi kaynakları kullanmamıştır.<sup>[146]</sup> Nitekim *Şâhnâme*'den hareket eden Yeğmâyî, onun, *Hüdâyânâme* dışındaki kaynaklarına da işaret etmiştir.<sup>[147]</sup> Ayrıca Nöldeke başka bir yerde Firdevsî'nin Arapça İslam tarihi kitaplarında yer almayan bir takım ayrıntılar verdiğine işaret ederek, onun elinin altında *Hüdâyânâme*'nin Arapça tercümeleleri dışında kaynakların olduğunu gösterdiğini ifade ederek<sup>[148]</sup> kendisi ile çelişmiştir.

## 6. Hüdâyânâme ve Klasik İslam Tarihi Kaynakları

Klasik İslam tarihi müellifleri nadiren kaynaklarını zikretmişlerdir. Bu nedenle antik İran'a ilişkin olarak hangi tarih kitabının *Hüdâyânâme*'nin hangi tercümesinden yararlandığını tespit etmek zordur.<sup>[149]</sup> Bununla beraber, Firdevsî'nin *Şâhnâmesi* ile tarih kitaplarındaki rivayetler arasında mukayese yapan Nöldeke, müelliflerin *Hüdâyânâme*'nin hangi tercümesini kullandığına dair bir takım tahminlerde bulunmuştur.<sup>[150]</sup> Örneğin *Ahbaru't-Tıval* ile *Nihayetu'l-Ereb* arasındaki muhteva uyumu, antik İran hususunda iki eserinde de aynı *Hüdâyânâme*'den yararlandığını göstermektedir.<sup>[151]</sup> Keza Gerdîzî ile Firdevsî'nin antik İran konusunda uyumlu olması Gerdîzî'nin de

[138] Esasen Firdevsî'nin Şâhnâmesi *Hüdâyânâme*'nin doğrudan tercümesi değildir. Ancak muhtevasının günümüze ulaşması açısından *Hüdâyânâme*'nin içeriğini en iyi yansıtan eserlerden olması ve şöhretine binan burada kısaca değinmekte fayda mülahaza edilmiştir.

[139] Avfî, *Lubâbu'l-Elbâb*, 2/31-33.

[140] Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 103; Meşkûr, "Hüdâyânâme", 28; Mahmûd-ı Omîdsâlâr, "Der Difâ' Ez Firdovsî", çev. Ebu'l-Fadl-ı Hatîbî, *Nâme-yi Ferhengistân* 3/4-12, (Kış 1376), 120-140; Yeğmâyî, "Şâhnâme", 7; Celîlîyân, "Hüdâyânâmeg", 75.

[141] Nöldeke, *Târih-i İraniyân*, 30.

[142] Melik, "Dîbâçe", 125; Mehmet Kanar, "Şâhnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/289-290; Muhammed-i Caferî-yi Kanavâtî, "Şâhnâme", *Merkez-i Dâire-yi Meârif-i Bozorg-ı İslamî*, (Erişim 30 Haziran 2024).

[143] Nöldeke, *Tarih-i İraniyân*, 27.

[144] Yeğmâyî, "Şâhnâme", 6.

[145] Lukunin, *Temeddun-i İran-ı Sâsânî*, 9.

[146] Hâlikî-Mutlak, "Şâhnâme" 10; Hatibi, "Geh-ı Bastan", 62-63; Omîdsâlâr, "Firdovsî", 123; Melik, "Dîbâçe" 142-144;

[147] Geniş bilgi için bk. Yeğmâyî, "Şâhnâme", 7-10.

[148] Nöldeke, *Tarih-i İraniyân*, 13-14.

[149] Christensen, *Sâsânîyân*, 100.

[150] Nöldeke, *Tarih-i İraniyân*, 28-32.

[151] Hatîbî, "Nihayetu'l-Ereb", 144; Şeybânîfer, "Bazşinâsi", 68.

kaynak olarak Firdevsî ile aynı eseri yani *Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî*'yi kullandığını göstermektedir.<sup>[152]</sup> Klasik İslâm tarihi kitaplarının yazıldığı dönemlerde *Hüdâyname*'nin farklı versiyonları tedavülde olmalıdır. Bunun en büyük göstergesi, Taberî'nin İran'a ilişkin bazı rivayetleri Said b. el-Bitrîk ve İbn Kuteybe'nin anlatımları ile uyumludur. Bu müelliflerin aynı konudaki farklı rivayetlerde doğrudan İranî kaynaklardan nakleden Ya'kûbî ve Firdevsî ile uyumlu olması bunu göstermektedir. Nöldeke yaptığı karşılaştırmalar neticesinde, Taberî ve Ya'kûbî'nin antik İran tarihi hususunda İbn Mukaffa' tercümesi haricinde farklı bir *Hüdâyname*den de yararlandığı neticesine varmıştır.<sup>[153]</sup>

Antik İran tarihi hususunda *Hüdâyname* veya Arapça tercümesinin adını zikrederek kaynağını sarahaten belirten İslam tarihçileri de olmuştur. Örneğin İbn Kuteybe (öl. 276/889): "*İbn Mukaffa'ın Kitabında okudum...*", "*İbn Mukaffa'ın Âdâbı'nda okudum...*" *el-Âyîn Kitabında okudum...*", "*et-Tâc Kitabı'nda okudum...*" veya "*Epervîz Kitabında okudum...*"<sup>[154]</sup> "*Siyeru'l-Acem Kitabı'nda okudum...*", "*Sîretu'l-Mulûku'l-Acem Kitabı'nda okudum...*" diyerek<sup>[155]</sup> kaynağına atıf yapmıştır. Keza Taberî (öl. 310/923), *Siyeru'l-Mulûk Kitabı'ndan* ve İbnu'l-Mukaffa'dan nakillerde bulunmuştur.<sup>[156]</sup> Seyyah olması bakımından iyi bir gözlemci olan Mes'ûdî (öl. 345/956) de 113/732 yılında Fars Hükümdarları arşivinden çıkarılıp Hişam b. Abdulmelik (öl. 125/743) için Arapçaya tercüme edilen *Âyîn-nâme*, *Kehnâmâh (Gehnâme)* ve *Hüdâyname* gibi kitapların Pehlevice orijinalini Fars'taki İstahr şehrinde soylu ve mobedlerin elinde gördüğünü belirtmektedir.<sup>[157]</sup> *Ahbaru'l-Furs* adıyla da *Hüdâyname*'nin tercümesine işaret eden Mes'ûdî,<sup>[158]</sup> I. Erdeşîr'den *Kârname*<sup>[159]</sup> isimli bir kitabın kaldığına işaret ederek ondan da bilgiler nakletmektedir.<sup>[160]</sup>

Kuşkusuz *Hüdâyname* ismini açıkça zikrederek eserin içeriği hakkında en detaylı bilgiyi veren müelliflerin başında Hamza el-İsfahanî (öl. 360/971), gelmektedir. O, Şâpûr Mobedi Behrâm b. Merdânşâh'ın, İran şahlarının hükümdarlık yıllarını dakik bir şekilde ortaya koymak için 20 küsür *Hüdâyname*'yi mukayese ettiğini belirtmiştir. İran tarihi konusunda sekiz *Hüdâyname*'den yararlandığını aktaran İsfahanî, Musa Kesrevî'nin bu kitaba ilişkin değerlendirmelerine atıf yaparak *Hüdâyname* ismini açıkça zikretmiştir.<sup>[161]</sup> Keza Bel'amî (öl. 383/993), Keyûmers'in hayatını anlattığı bölümde *Behrâmu'l-Müeyyed'in Hüdâynamesine* atıf yaparken,<sup>[162]</sup> en-Nedîm (öl. 385/995) de *Kitabu Hüdâyname*, *Kitabu Hüdâyname fi's-Siyer* ve *Hüdâyname (Bahtiyarname)* olmak üzere üç yerde ismen bu eseri zikretmiştir.<sup>[163]</sup> Ayrıca en-Nedim, Hişam b. Muhammed'in *Kitâbü Ahzi Kistrâ Rehne'l-Arab* isimli bir eserinden söz eder ki muhtemelen bu eser de *Hüdâyname* esas alınarak

[152] Halikî-Mutlak, "Şâhnâme", 23.

[153] Nöldeke, *Tarih-i İranîyân*, 21

[154] Ebû Muhammed b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyûnu'l-âhbâr* (Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 1/54,57,64,68,70,74,76,82,85,124,128,191.

[155] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Heyetu'l-Mısıriyyetu'l-Amme li'l-Kitab, 1992), 44, 57, 652.

[156] Taberî, *Tarih*, 1/582; 7/373.

[157] Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 91-93.

[158] Me'ûdî, *Murûc*, 1/276.

[159] Mes'ûdî, *Murûc*, 1/242-243. (Sözü geçen kitap günümüze ulaşmış olup Sadık hidayet tarafından "Kârname-yi Erdeşîr-i Bâbekân" ismiyle Pehleviceden Farsçaya çevrilmiştir.)

[160] *Ayinnâme* ile *Gehnâme* kitapları, Sâsânî dönemi devlet yapısı, idari teşkilat, bürokrasinin işleyişi ve hiyerarşik yapı ile ilgilidir. Bunların içeriği, İslam tarihi kaynaklarından bunlardan istifade edenler ve *Hüdâyname* ile ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz Christensen, *Sâsânîyan*, 101-102; Meşkûr, "Hüdâyname", 22; Turun, "Antik İran", 586-588.)

[161] İsfahanî. *Târîh*, 7, 13, 19, 41. (İsfahanî, Antik İran'a ilişkin 70 cildi bulan Murûk, Sindbâd, Burosnâs ve Şimâs adlı Pehlevice kitapların kendi döneminde bile hala tedavülde olduğunu aktarmaktadır. *Nihâyetu'l-Ereb*'in meçhul müellifi de kadim İranlıların *Lohrâsb*, *Murûk*, *Kelîle ve Dimne*, *Şimâs*, *Sindbâd*, *Belûher*, *Yusufâ Esef* gibi eserlerinden söz etmektedir. Bk. *Nihâyetul Ereb*, 158.)

[162] Ebû Ali Muhammed b. Muhammed-i Bel'amî, *Tarihi Bel'amî- Tekmile ve Tercüme-i Tarih-i Taberî*, tsh. Muhammed Takî Behâr (Tahran: Intişârat-ı Zuvvâr, 1379 HŞ), 85. (Halikî-Mutlak'a göre buradaki Behrâm-ı Müeyyed, Behrâm-ı Mobed'tir bk. Halikî-Mutlak, "Şâhnâme", 61)

[163] en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2019, 364, 796, 960



yazılmıştır.<sup>[164]</sup> Makdîsî (öl. 390/1000) de Sâsânîlerin son padişahı III. Yezdigird'in ölümünü anlattığı bölümde *Hüdâyname*'ye atıf yapmıştır.<sup>[165]</sup> Manzûm *Şâhnâme* müellifi Firdevsî (öl. 411/1020) ise mobed, bilge ve dihkânların yanında bulunan kitaplardan yararlandığını açıkça belirtmiştir.<sup>[166]</sup> Keza Seâlibî (öl. 429/1038), *Âyinnâme Kitabından*,<sup>[167]</sup> el-Bîrûnî ise (öl. 453/1061) *Muhammed b. Ahmed el-Belhî'nin Şâhnâmesinden*,<sup>[168]</sup> Farsça telif edilen *Mucmelu't-Tevârih ve'l-Kasas*'ın müellifi (İbn Şâdî? öl. 6/12. asır) de İranlıların padişahlarına Hudây dediklerini nakletme babında onların tarihine *Hüdâyname* yani *Şâhnâme* dediklerini aktarmaktadır. Ayrıca 8-9 yerde Şapûr mobedi Behrâm-ı Mobed'in rivayetine atıfta bulunmaktadır.<sup>[169]</sup> İbnu'l-Ferrâ' da Kadîm İranlıların elçilik prosedurlerinden söz ederken *Hüdâyname* ismine atıf yapmıştır.<sup>[170]</sup>

Şüphesiz, Arapça tercümeleleri daha yaygın olduğundan İslam tarihçileri *Hüdâyname*'den daha çok *Siyeru Muluki'l-Furs* veya kitabın mütercimi İbn Mukaffa'a işaret etmekle yetinmişlerdir.<sup>[171]</sup> Nitekim *Nihâyetu'l-Ereb fî Ahbâri'l-Fursi ve'l-Arab* kitabının meçhul müellifinin müteaddit defalar: "Abdullah İbn Mukaffa' dedi ki..."<sup>[172]</sup> şeklinde söze başlaması ve birçok yerde ona atıf yapması bunu göstermektedir.

Esasen *Hüdâyname*ler, İranlı Şâhnâme uzmanları ve müsteşrikler tarafından etraflıca tetkik ve tenkit edilmiştir. Bunlara göre, Arapça ve Farsça yazılan klasik İslam tarihi kitaplarının antik İran'a ilişkin temel bilgi kaynağı *Hüdâyname*'dir. *Hüdâyname*lerden en çok istifade eden İslam tarihçileri İbn Kuteybe, Belâzûrî, Ebû Hanife ed-Dineverî, Ya'kûbî, Taberî, Said b. Bitrîk, Mes'ûdî, Hamza el-İsfahanî, Bel'amî, Seâlibî, İbn Kesîr ve müellifleri meçhul olan *Nihâyetu'l-Ereb fî Ahbâri'l-Fursi ve'l-Arab* ile Farsça yazılan *Mucmelu't-Tevârih ve'l-Kasas* adlı eserlerin sahibidir. Zikri geçen tarihçiler, bir taraftan *Hüdâyname*'den veya ekseriyetle tercümelerinden istifade ederken, diğer yandan İslam ile uyuşmayan Mecûsîliğe ait birçok unsuru da kendi kitaplarına almayarak hazfetmişlerdir.<sup>[173]</sup> Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî (öl. 216/831)<sup>[174]</sup> Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî (öl. 209/824 [?]), Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb (öl. 200/815) gibi şahıslar da *Hüdâyname* tercümelerinden yararlanan müelliflerdir.<sup>[175]</sup>

Klasik İslam tarihi kaynaklarında, efsanevî ilk İran hükümdarından Sâsânîlerin son padişahı III. Yezdigird (31/651) dönemine kadar ki anlatımlar neredeyse aynıdır. Bu durum bütün kaynakların bir temel kaynaktan beslendiğini göstermektedir ki o da *Hüdâyname*'dir.<sup>[176]</sup> Ancak Taberî, Sâsânî-Hîre tarihi bağlamında *Hüdâyname*lerin yanında Arapça farklı rivayetlerden de

[164] en-Nedim, *Fihrist*, 302; Meşkûr, "Hüdâyname", 26.

[165] Makdîsî, *Tarih*, 5/197.

[166] Firdevsî, *Şâhnâme*, 1/11-12.

فراوان بدو اندرون داستان یکی نامه بود از گه باستان  
پراگنده در دست هر موبدی از او بهرهای نزد هر بخردی  
یکی پهلوان بود دهقان نژاد دلیر و بزرگ و خردمند و راد  
Antik çağdan (gelen) bir kitap vardı.  
Her mobedin (Mecûsî din adamı) eline geçmiş,  
Dihkân neslinden gelen bir Pehlivan vardı

İçinde de birçok hikâye vardı.  
Her âlim/bilge, ondan faydalanırdı.  
Cesûr, bilge ve civanmert idi.

[167] Seâlibî, *Tarih*, 16.

[168] el-Bîrûnî, *Âsâr*, 141.

[169] İbn Şâdî, *Mucmelu't-Tevârih*, 58,68,74,79,89,113.

[170] el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Ferrâ', *Kitabu Rusuli'l-Mulûk ve Men Yeslihu li'r-Risâleti ve's-Sefâre*, thk. Selahuddin el-Müneccid (Kahire: Matbaatu Lecneti li't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1947), 45.

[171] Haliki-Mutlak, "Şâhnâme", 35.

[172] *Nihâyetu'l-Ereb*, 82,85,89,99,110,159,203,208.

[173] Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk* (Beyrût: Daru't-Turâs, 1387-1967), 9/107; Nöldeke, *Tarih-i İranîyân*, 29-32; Christensen, *Sâsânîyân*, 98; Tefaddulî, *Tarih-i Edebiyat*, 273; Rûşen, "Hüdâyname", 12-13; *Haliki-Mutlak*, "Şâhnâme", 48-49; Yeğmâyî, "Şâhnâme", 100; Celîliyân, "Hüdâynameg", 75. Christensen, *Keyânîyân*, 66.

[174] *Nihâyetu'l-Ereb*, 1.

[175] Meşkûr, "Hüdâyname", 26.

[176] Nöldeke, *Tarih-i İranîyân*, 13-14.



yararlanmıştır.<sup>[177]</sup> Aynı şekilde İslam tarihçilerinin kadim İran tarihi hususunda sadece *Hüdâynâme*'den yararlandığını söylemek doğru değildir. Onlar *Hüdâynâme*'nin yanında Pehlevce yazılan ve kimisi Arapçaya da çevrilen *Gehnâme*, *Tâcnâme*, *Mezdeknâme*, *Kıssa-yı Behrâm-ı Çubîn*, *Name-yi Tenser*, *Karnâme-yi Erdeşîr-i Babekân*, *el-Yetîme*, *Kitâbu Âdâbü'l-Kebîr*, *Kitâbu'l-Âdâbu's-Sağîr*, vd. birçok farklı kaynaklardan da istifade etmişlerdir.<sup>[178]</sup> Örneğin İslam öncesi İran tarihini yaklaşık olarak 200 sayfada ele alan (1/51-253) İbn Miskeveyh'in en büyük kaynağı Taberî olmasına rağmen, Taberî ve diğer klasik kaynaklarda bulunmayan detaylardan hareketle onun *Hüdâynâme* dışındaki farklı İranî kaynaklardan da yararlandığı anlaşılmaktadır. İbn Miskeveyh'in Büveyhî kütüphanelerinin idaresini deruhte ettiğine işaret eden kitabın muhakkiki, bu görevin onun İslami kaynaklar dışında farklı Pehlevce kitaplara ulaşma imkânı sağladığını belirtmektedir.<sup>[179]</sup>

Seâlibî (*Gureru aḥbâri mülûki'l-Fürs ve siyerihim*), İbn Belhî (*Farsnâme*), Birûnî (*Âsârü'l-Bâkiye 'Ani'l-Kurûni'l-Hâliye*), Firdevsî (*Şâhnâme*) ve İbn-i Şâdî (*Mücmelu't-Tevârih ve'l-Kasas*) müelliflerinin Mezdek hareketi hakkındaki anlatımlarının tamamen uyduğunu ve diğer kaynaklardan kısmen farklılık arzettiğine işaret eden araştırmacılar, bunların İbn Mukaffa'ın Arapçaya çevirdiği *Mezdeknâme*'den yararlanarak eserlerinin Mezdek ile ilgili kısmını yazdığına kaildirler.<sup>[180]</sup>

Müslüman tarihçiler, antik İran'a ilişkin mitolojik ve tarihsel rivayetleri birer tarihi hakikat gibi ele almışlardır. Bu tarihçilere göre efsanevî Hüşeng ile tarihsel Şâpûr arasında veya mitolojik-efsanevî dönem ile tarihsel dönem arasında hiçbir fark yoktur.<sup>[181]</sup> Nitekim *Mücmelu't-Tevârih* kitabının müellifi, Keyûmers ile ilgili bilgileri serdettikten sonra Keyûmers'in tarihsel bir hakikat olduğu noktasında şüphelerin olmadığını belirtmesi,<sup>[182]</sup> bunu göstermektedir. Keza Firdevsî *Şâhnâmesinin* giriş kısmında kaynaklarından söz ederken: “sanma ki bu (anlatılanlar) yalan ve efsanedir” (تو این را دروغ و فسانه مدان)<sup>[183]</sup> diyerek *Şâhnâmede* geçen bütün rivayetlerin birer tarihsel hakikat olduğuna inandığını belirtmiştir.

Sâsânîlerin son dönemlerinde telif edilmesine rağmen 3/9. asırda yeniden gözden geçirilerek yazılan, yaratılışın başlangıcının anlatıldığı Mecûsîlerin kutsal kitaplarından *Bundehişt*<sup>[184]</sup> de Mo-bedlerin şeceresi bağlamında *Hüdâynâme*'ye işaret etmiştir.<sup>[185]</sup> Bilhassa *Bundehişt*, “İran'a Gelen Binlerce Zarar Hakkında” başlığı altında (18. Bölüm), naklettiği bilgiler, yaratılıştan Sâsânîlerin son padişahı Yazdigird'in ortadan kaldırıldığı zamana kadar İran tarihinin özeti mahiyetindedir.<sup>[186]</sup> Bu durum, *Hüdâynâme*'nin, tarih noktasında *Bundehişt*'in de asli kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir.<sup>[187]</sup> Keza klasik İslâm tarihi kaynakları ile *Bundehişt*'deki antik İran tarihi ile ilgili bilgilerin örtüşmesi, İslam tarihi kaynaklarının antik İran ile ilgili temel bilgi kaynağının *Hüdâynâme* olduğunu göstermektedir.<sup>[188]</sup>

[177] Nöldeke, *Tarih-i İraniyân*, 32-33; Yeğmâyî, “Şâhnâme”, 120.

[178] Yeğmâyî, “Şâhnâme”, 91-92, 100.

[179] Ahmed b. Muhammed b Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l-Umem ve Te'akibu'l-Himem*, thk. Kasım İmamî (Tahran: Surûş, 2000), 30-40

[180] Klima, *Tarihçe*, 63; Christensen, *Sâsânîyân*, 109.

[181] Nöldeke, *Tarih-i İraniyân*, 17; Tefaddulî, *Hamâse-Serâyî*, 59; Şehlâ Muhassıl, “Menşe-i Kadîm-i Şâhnâme ve Me'haz-ı Aslî-yi Ân”, *Kâve*, 47 (1390 HŞ), 1.

[182] İbn Şâdî, *Mücmel*, 22.

[183] Firdevsî, *Şâhnâme*, 12.

[184] Celîlîyân, “Hüdâynâmeg”, 70-80.

[185] Fernebeğ-ı Dâdegî, *Bundehişt*. çev. Mihrdâd Behâr (Tahran: Tûs, 1395), 154.

[186] Dadeğî, *Bundehişt*, 139-143.

[187] Christensen, *Keyânîyân*, 77-79, 98; Celîlîyân, “Hüdâynâmeg”, 74, 76.

[188] Celîlîyân, “Hüdâynâmeg”, 103.

İslâm tarihi eserlerinde İran tarihi bağlamında ilk insan ve hükümdar Keyûmers'tir.<sup>[189]</sup> Demiri işleyen, ziraati insanlığa öğreten ve ilk şehir imar eden Hûşeng;<sup>[190]</sup> yünü ilk işleyen Tahûmers;<sup>[191]</sup> gemi, kumaş, ilaç icad edip şeytan (dîv) ve cinlere hükmeden ilk padişah Cemşîd;<sup>[192]</sup> parayı ilk icad eden Bîyûrasb (Dahhâk);<sup>[193]</sup> katır ve fili evcilleştiren kişi Ferîdûn'dur.<sup>[194]</sup> Burada tarihteki ilklerin İranlılarla özdeşleştirildiğine dikkat çeken Bîrûnî, İranlıların bütün mesleklerin Pîşdâdîler tarafından icad edildiğine inandığını belirtmektedir.<sup>[195]</sup>

Kaynakların İran padişahlarının 300, 400, 700 veya 1000 yıl egemenlik sürdüğünü,<sup>[196]</sup> Dahhâk'ın omuzlarından çıkan yılanların insan beyniyle beslendiğini belirtmesi,<sup>[197]</sup> onların nakledilen tarihi bilgileri kritik etmeden aktardığını göstermektedir. Fakat bu mitolojik bilgilerin dikkatini celbettiği Ya'kûbî, diğerlerinden farklı olarak; uzun ömür, vücuttaki fazla organlar, yaratılış ve yılanın insan beyniyle beslenmesi gibi rivayetlerin rasyonel olmadığını belirtmiştir.<sup>[198]</sup> Bîrûnî ise Mecûsîlerin ilk insan Keyûmers, yaratılış, Ahûramazda ve Ehrîmenle ilgili inançlarını açıkladıktan sonra bu bilgilerin gerçek olmadığını vurgulamıştır. Bu konudaki bilgileri tashih ve tenkit etme gayretinde olmadığını belirten Bîrûnî, temel hedefinin Mecûsîlere ilişkin temel bilgileri aktarmak olduğunu izah etmiştir.<sup>[199]</sup> İran tarihini nakleden diğer kaynaklar ise "İranlılara göre", "Mecûsîlerin söylediğine göre", "onların iddiasına göre" gibi ifadelerle yetinip zımnen bu haberlere itibar etmediklerini ifade ederek sadece bilgileri aktarmakla yetinmişlerdir.

Kuşkusuz İslam tarih yazım geleneği Cahiliye dönemindeki Eyyâmu'l-Arap geleneği başta olmak üzere İran, Yahudi, Hıristiyan, Yunan ve Süryânî tarih yazıcılığından etkilenmiştir. Reynold Nicholson ve bazı İranlı araştırmacılar, *Hüdâyânâmenin*, fikir ve metodoloji bakımından klasik İslam tarih yazım geleneğinden etkilediğini savunmuşlardır.<sup>[200]</sup> Ancak makalenin sınırlılığı göz önünde bulundurulduğunda, İslam tarih yazıcılığının gelişim seyri ve yöntem açısından hangi kültür ve medeniyetlerin etkisinde kaldığı hususu ayrı bir araştırmanın konusu olduğu açıktır.

## Sonuç

Farklı kültür ve medeniyetlere mensup klasik birçok tarihinin *İran tarihi kitabı*'na atıf yapması, antik İran tarih yazıcılığının kadim bir geçmişinin olduğunu göstermektedir. İslam öncesi İran tarihine dair yazılan ve içeriği elimize ulaşan en eski ve kapsamlı tarih kitabı, I. Hüsrev Enûşîrevân döneminde yazılan *Hüdâyânâme*'dir. İslam öncesi İran hükümdarlarının tarihi niteliğindeki *Hüdâyânâme*, padişah ve saray merkezli yazıldığından resmî tarih hüviyetindedir. Saray kâtipleri (debîrân) ve din adamları (mobedân) tarafından telif edilen eser, Mecûsîlik ve Sâsânî

[189] Taberî, *Tarih*, 1/18; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, 1/215-216; Bel'amî, *Tekmile*, 75; Bîrûnî, *Âsâr*, 145; (İslâm tarihçileri Zerdüştlük ekseninde şekillenen Antik İran tarihi ile Kur'an merkezli şekillenen İslâm tarihi arasında bağ kurmaya çalışmışlardır. Örneğin: Keyûmers'in Hz. Âdem veya Nuh'un torunu gibi gösterme, Meşâne'nin Hz. Havva, Tehûmers'i Hz. İdris'in dinine intisap ettirme gibi. Bk. et-Taberî, *Tarih*, 1/147; Bel'amî, *Tekmile*, 87; el-Bîrûnî, *Âsâr*, 146.

[190] e-Taberî, *Tarih*, 1/168; Bel'amî, *Tekmile*, 86, 88; Seâlibî, *Tarih*, 8.

[191] Taberî, *Tarih*, 1/172.

[192] Taberî, *Tarih*, 1/175; Bel'amî, *Tekmile*, 88-89; Seâlibî, *Tarih*, 13, 15; Abdulhay b. Dahhak Gerdîzi, *Zeynu'l-Ahbâr / Tarih-i Gerdîzi*, tsh. Abulhay Habîbî (Tahran: Dunyay-ı Kitab, 1363), 32.

[193] et-Taberî, *Tarih*, 1/196.

[194] Gerdîzi, *Zeynu'l-Ahbâr*, 39.

[195] el-Bîrûnî, *Âsâr*, 149.

[196] Taberî, *Tarih*, 1/196; Bel'amî, *Tekmile*, 88.

[197] Bel'amî, *Tekmile*, 89-90.

[198] Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *Târih-u'l-Ya'kûbî*, çev. Muhammed İbrahim Ayetî (Tahran: İntişarât-ı İlmî ve Ferhengî, 1395) 1/193.

[199] el-Bîrûnî, *Âsâr*, 146-147.

[200] Geniş bilgi için bk. Melâyîrî, *Ferheng-i İrani*, 128-157; Sadık Seccâdî- Murtaza Rezm-Ârâ, "Evâmil-i Zuhûr ve Rüşd-ü Tarihnigârî", *Merkez-i Dairetu'l-Meârif-i Bozorg-i İslâmî* (Erişim 21.07.2024).

resmî devlet ideolojisi perspektifiyle yazılmıştır. Yazılı ve sözlü kaynaklara dayanarak oluşturulan *Hüdâynâme*'nin Pehlevce aslı ile Arapça ve Farsça tercümeleri günümüze gelmemiştir. Ancak, klasik İslam tarihi kaynakları, Firdevsî'nin *Şâhnâme*si ve bazı Pehlevî metinlerin İran tarihine ilişkin pasajları *Hüdâynâme* esas alınarak yazıldığından, eserin muhtevası bilinmektedir.

Klasik İslam tarihi müelliflerinin, antik İran tarihine ilişkin en temel bilgi kaynağı *Hüdâynâme*'dir. Hemen her müellif kitabında İslam öncesi İran tarihine dair bir bölüm ayırmıştır. Ancak kimi müellifler sarahaten *Hüdâynâme*'yi kaynak olarak zikretmemiştir. Bununla beraber bazı tarihçiler kaynağını açıkça zikrederek *Hüdâynâme* kitabına işaret etmiştir. Keza *Hüdâynâme*'nin Arapça veya Farsça tercümelerine atıf yapan müellifler de olmuştur. *Hüdâynâmelerden* en çok istifade eden İslam tarihçileri İbn Kuteybe, Belâzûrî, Ebû Hanife ed-Dineverî, Ya'kûbî, Taberî, Said b. Bitrîk, Mes'ûdî, Hamza el-İsfahanî, Bel'amî, Seâlibî, İbn Miskeveyh, İbn Kesîr, İbn Şâdî gibi müellifler ile müellifi meçhul olan *Nihâyetu'l-Ereb fî Ahbâri'l-Fursi ve'l-Arab* adlı eserdir. Söz konusu müellifler, *Hüdâynâme*'de olup İslam ile uyuşmayan Mecûsîliğe ait bazı unsurları ise kendi kitaplarına almayarak hafzetmişlerdir.

Klasik İslam tarihi kaynaklarının İran tarihine ilişkin anlatımları arasında bir mukayese yapıldığında hangi müellifin *Hüdâynâme*'nin hangi tercümesinden yararlandığı ortaya konulabilecektir. Keza, kadim İran tarihine ilişkin rivayetleri örtüşen ve ayrışan eserler arasında bir mukayese yapılarak aynı *Hüdâynâme*'yi kaynak olarak esas alan kitaplar tespit edilebilecektir. *Hüdâynâme*'nin bilinen on iki Arapça ve dört Farsça çevirisi vardır. İbnü'l-Mukaffa'ın Arapça tercümesi kendisinden sonraki birçok tercüme kaynağı etmesine rağmen, *Hüdâynâme*'nin başka mütercimleri de kitabı doğrudan Pehlevce aslından çevirmişlerdir. Bunların aslı günümüze gelmemesine rağmen klasik eserlerden hareket ederek *Hüdâynâme*'nin yaklaşık muhtevası yeniden üretilebilir. Kuşkusuz, *Hüdâynâme*'nin muhtevasını en iyi yansıtan klasik eserler Firdevsî'nin *Şâhnâme*si ile *Nihâyetu'l-Ereb* adlı kitaptır.

2/8. asırdan itibaren *Hüdâynâme*'nin Arapçaya tercüme edilmesi, Müslümanların antik İran'a dair malumatlarını artırmıştır. *Hüdâynâme* başta olmak üzere Pehlevce yazılan kitapların Arapçaya çevrilmesi İran tarihinin bilinirliğini artırdığı gibi, İran kültürü ile Arap kültürünün buluşmasını ve kaynaşmasını sağlamıştır. *Hüdâynâme*'nin klasik İslam tarihi yazıcılığını etkilediği muhakkaktır. Ancak yöntem ve metodoloji açısından nasıl ve ne kadar etkilediğini, sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmesi için bu konuda derinlikli bir araştırmanın yapılması önerilmektedir.

**Kaynakça**

- Albakour, Moustafa. "Kitâbu Hüdaynâme beyne't-türâseyini'l-Fârisî ve'l-'Arabî". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 104-116.
- Avfî, Muhammed. *Lubâbu'l-Elbâb*. tsh. Edward Browne. Leiden: Brill, 1903.
- Bakır, Mustafa. "Suffe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 3/321-324. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Bel'amî, Ebu Ali Muhammed b. Muhammed. *Tarihi Bel'amî- Tekmile ve Tercüme-i Tarih-i Taberî*. tsh. Muhammed Takî Behâr. Tahran: Intişârat-ı Zuvvâr, 3. Baskı, 1379 HŞ.
- Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Âsâru'l-Bakiye 'Ani'l-Kuruni'l-Haliye*. çev. Ekber Dâna Soroşt. Tahran: Emirkerbîr, 1386 HŞ.
- Browne, Edward Granville. *Tarih-i Edebî-yi İran*. çev. Ali Paşa Salih. 4 Cilt. Tahran: İbn Sîna, 1335 HŞ.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr el. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire: el-Hâncî, 1997.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr el. *et-Tâc fi ahlâki'l-mülûk*. çev. Muhammed Ali Halîfî. Tahran: İbn Sîna, 1343 HŞ.
- Celîlîyân, Şehrâm. "Hüdâyname Der Bundehişn". *Tarih-i İran*. 12/1 (Kış, Bahar -2019), 71-110.
- Celîlîyân, Şehrâm. "Rezm-i Gûderz ve Pîrân". *Cestârhâ-yı Novîn-i Edebî-yi Mecelle-yi İlmî-Pejûhişî* 199 (Kış-1396 HŞ), 135-159.
- Christensen, Arthur. *İran Der Zaman-ı Sâsânîyan*. çev. Reşîd Yasmî. Tahran: Duniyây-ı Kitâb, 1368 HŞ.
- Christensen, Arthur. *Keyânîyân*. çev. Zebihullah Sefâ. Tahran: Bungâh-ı Tercüme, 1355 HŞ.
- Dâdegî, Fernebeğ. *Bundehişn*. çev. Mihrdâd-ı Behâr. Tahran: Tûs, 5. Basım, 1395 HŞ.
- de Fouchécour, Charles-Henri. *Ahlâkiyât*, çev. Muhammed Ali Emir Ma'zî vd., Tahran: Merkez- i Neşr-i Danışgâhî ve Encümen-i İranşinâsî-yi Fıransa, 1377 HŞ.
- Esterâbâdî, İbn Şâdî. *Mucmelu't-tevârîh ve'l-kasas*. tsh. Meliku's-Şuara Behâr. Tahran: Kelâley-i Hâver, ts.
- Firdevsî, Ebu'l-Kasım-ı Tûsî. *Şâhnâme*. tsh. Celal-ı Halikî-Mutlâk – Mahmûd-ı Ümîd- Sâlâr. Newyork: Bunyâd-ı Mîrâs-ı İran, 2005.
- Firdevsî, Ebu'l-Kasım-ı Tûsî. *Şâhnâme-yi Baysungurî (El Yazması)*. Tahran: Şûrâ-yı Merkezî-yi Ceşn-i Şâhenşâhî-yi İran, 1350 HŞ.
- Fîrûzbahş, Pej mân. "Hüdâyname". *Buhârâ* 21/122 (Kış 1396 HŞ), 107-123.
- Ferrâ', el-Hüseyn b. Muhammed el. *Kitabu Rusuli'l-Mulûk ve Men Yeslihu li'r-Risâleti ve's-Sefâre*. thk. Selahuddin el-Müneccid. Kahire: Matbaatu Lecneti li't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1947.
- Gerdîzî, Abdulhay b. Dahhak. *Zeynu'l-Ahbâr / Tarih-i Gerdîzî*. tsh. Abulhay Habîbî Tahran: Duniyay-ı Kitâb, 1363 HŞ.
- Hafzî, Mîna. "Ebû'l-Müeyyed el-Belhî". *Merkez-i Dairetu'l-Meârif-i Bozorg-i İslâmî*. Erişim 12 Temmuz 2024.
- Hâlikî Mutlak, Celâl. "Ez Şâhnâme Tâ Hüdâyname". *Nâme-yi İran-ı Bâstân* 7/1-2 (1386 HŞ), 3-119.
- Hornatsî, Moses. *Tarih-i Ermenîyân*. çev. Edik Bağdasaryân. Tahran: Edik Bağdasaryân, 1380 HŞ.
- Hatibî, Ebû'l-Fadl. "Ebû Mansûr Muhammed b. Abdurrazzak". *Merkez-i Dairetu'l-Mearif-i Bozorg-i İslâmî*, Erişim 17 Haziran 2024.

- Hatibî, Ebû'l-Fadl. "Ebû Ali-yi Belhî". *Merkez-i Dairetu'l-Mearif-i Bozorg-i İslâmî*, Erişim 12 Haziran 2024.
- Hatibî, Ebu'l-Fadl. "Nigâhî Be Kitab-ı Nihâyetu'l-Ereb ve Tercüme-yi Fârsî-yi Kadîm-i Ân". *Nâme-yi Ferhengistân* 8 (1375 HŞ), 140-149.
- Hatibî, Ebû'l-Fadl. "Serguzeşt-i Siyeru'l-Mulûk-i İbn Mukaffa' (Yâdnâme-yi Ahmed-i Tafaddulî)". *İntişârât-ı Suhen*, (1379 HŞ), 162-167.
- Hatibî, Ebû'l-Fadl. "Yekî Nâme Bûd Ez Geh-ı Bâstân". *Nâme-yi Ferhengistân* 5/3 (1381 HŞ), 54-73.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed el. *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrût: Dâru Sadir, 1995.
- Hâmeen-Anttila, Jaakko. *Khwadâynâmag The Middle Persian Book of Kings*. Boston: Brill, 2020.
- İbn İsfendiyâr, Muhammed b. Hasan. *Tarih-i Taberîstan*. tsh. Abbas İkbâl. 2 Cilt. Taberîstan: Kelâle-yi Hâver, 2007.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. 1 Cilt. Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-Amme li'l-Kitab, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Müslim ed-Dîneverî. *Uyûnu'l-Âhbâr*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1418-1997.
- İbn Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed b. Ya 'kûb. *Tecâribu'l-umem ve te'akibu'l-himem*. thk. Kasım İmamî. 7 Cilt. Tahran: Surûş, 2000.
- İsfahanî, Hamza b. Hasan el. *Târîhu Sinî Mulûki'l-Arz ve'l- Enbiyâ/Tarih-i Peyâmberân ve Şâhân*. çev. Cafer Şuâr. Tahran: İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İran, 1346 HŞ.
- Kanar, Mehmet. "Şâhnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 38/289-290. Ankara TDV Yayınları, 2010.
- Kanavâtî, Muhammed-i Caferî. "Şâhnâme". *Merkez-i Dâiretu'l-Meârif-i Bozorg-ı İslâmî*. Erişim 26 Aralık 2023.
- Kârdger, Yahya – Hasan Şehrîyârî. "Bâznemâyî-yi Ostûrehâ-yı İranî Der Kitabhâ-yı Tarihî-yi Fârsî". *Do Fasnâme-yi Zebân ve Edebiyât-ı Fârsî* 27/89 (Sonbahar-Kış 1389 HŞ), 255-277.
- Kazvînî, Şerefuddin Fazlallah el. *el-Mucem fi asari Muluki'l-Acem*. tsh. Ahmed Futûhî-Neseb. Tahran: Encümenî Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1383 HŞ.
- Klima, Otakar. *Tarihçe-i Mekteb-i Mezdek*. çev. Cihangîr Fikrî Irşâd. Tahran: Çaphâne-i Haydarî, 1. Basım, 1371 HŞ.
- Kolesnikov, Ali İvanoviç. *İran Der Âstâne-yi Sukût-ı Sâsânîyân*. çev. Muhammed Yahyayî. Tahran: Kend û Kâv, 1389 HŞ.
- Kutsal Kitap (Eski ve Yeni Anlaşma)*. İstanbul: Kitap-ı Mukaddes Şirketi, 2001.
- Lukunin, Wladimir Grigoroviç. *Temeddun-i İran-ı Sâsânî*. çev. İnyetullah Rıza. Tahran: Bungâh-ı Tercüme, 1350 HŞ.
- Makdîsî, Mutahhir b. Tahir el. *el-Bed' ve't-Tarih*. 6 Cilt. Kahire: Mektebetu's-Sekâfetu'd-Dîniyye, ts.
- Melâyirî, Muhammed. *Ferheng-i İranî ve Te'sîr Ân Der Temeddun-ı İslâm ve Arab*. Tahran: Kütüphane- i Tahassusî-yi Edebiyat, 1324 HŞ.
- Melik, Rahîm Rızazâde. "Dîbâçe-yi Şâhnâme-yi Ebû Mansûrî". *Nâme-yi Encumen* 1/4 (1383 HŞ), 122-166.
- Mes'ûdî, Ali b. el-Hüseyn el. *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*. tsh. Abdullah İsmail es-Sâvî. Kahire: Daru's-Sâvî, ts.
- Mes'ûdî, Ali b. el-Hüseyn el. *Murûcuz-Zeheb ve Meadinu'l- Cevher*. çev. Ebu'l-Kasım Pâyende.



- Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1396 HŞ.
- Meşkûr, Muhammed Cevad. "Hüdâyname". *Berresîhâ-yı Tarihî*, 8/6 (1352), 13-31.
- Minorski, Vladimir. Mukaddime-yi Kadîm-i Şâhnâme. çev. Mehdî Fîrûzân, *Nâme-yi Ferhengistân* 76 (Yaz-1376 HŞ) 175-188.
- Muhassıl, Şehlâ. "Menşe-i Kadîm-i Şâhnâme ve Me'haz-ı Aslî-yi Ân", *Kâve*, 47 (1390), 1-10.
- Müsevî, Hasan. *Şinaht ve Nakd-ı Menâbî'-ı Tarih-i İran-ı Bâstân*. Şîrâz: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Şîrâz, 1380 HŞ.
- Narşahî, Ebubekir Muhammed b. Ca'fer en. *Tarih-i Buhârâ*. tsh. Muderris Rızavî. Tahran: Çaphâne-i Saadet, ts.
- Necefâbâdî, Şehnâz Hucetî. "Tahlil-i Ber Nigâh-ı Dugâne ve Mutenâkız-ı Menabî'-ı Asr-ı Sâsânî Derbarey-i Eşkânîyân". *Pejuhişhâ-yı Ulûm-ı Tarihî* 11/1, 1396 HŞ, 19-37.
- Nedîm, Muhammed b. İshak en. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. ed. Abdulkadir Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Nihâyetu'l-Ereb fî Ahbâri'l-Fursi ve'l-Arab*. thk. Muhammed Takî Dâniş-Pejûh. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1375 HŞ.
- Nizâmülmülk, Hasan b. Ali et-Tusî. *Siyasetnâme*. tsh. Murtaza Müderrisî. Tahran: Zuvvâr, 1344 HŞ.
- Nöldeke, Theodor. *Tarih-i İran ve Arabha Der Zeman-ı Sâsânîyân*. çev. Abbas Zeryâb. Tahran: İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-ı Millî, 1358 HŞ.
- Nöldeke, Theodor. *Hemâse-yi Millî-yi İran*. çev. Bozorg Alevî. Tahran: Sıpehr, 2537.
- Omîdsâlâr, Mahmûd. "Mulahezâtî Peyrâmûn-ı Siyeru'l-Mulûk-i İbnu'l-Mukaffa". *İranşinâsî* 8 (Yaz-1375), 266-277.
- Omîdsâlâr, Mahmûd. "Der Difâ' Ez Firdovsî". çev. Ebu'l-Fadl-ı Hatîbî. *Nâme-yi Ferhengistân* 3/4-12 (Kış 1376 HŞ), 120-140.
- Rûşen, Muhammed. "Hüdâynamehâ ve Şâhnâme-yi Firdevsî". *Kelek-i Mihr* 7 (1369 HŞ), 10-18.
- Seâlibî, Abdulmelik b. Muhammed-i Nişâbûrî. *Ğureru Ahbari Muluku'l-Furs*. çev. Muhammed Fedâilî. Tahran: Neşr-i Nukre, 1368 HŞ.
- Sebeos. *The Armenian History Attributed to Sebeos*. çev. Robert William Thomson. Liverpool: Liverpool University Press, 1998.
- Sebeos. *Heraklius Tarihi*. çev. Zühre İlgelen. İstanbul: Ayışığıkitapları, 2020.
- Seccâdî, Sadık-Murtaza Rezm-Ârâ. "Evâmil-i Zuhûr ve Rüşd-ü Tarihniğârî". *Merkez-i Dairetu'l-Meârif-i Bozorg-i İslâmî*. Erişim 21 Temmuz 2024.
- Sefâ, Zebîhullah. *Hamase-Serâyî Der İran*. Tahran: Pîrûz, 1333 HŞ.
- Sengârî, İsmail -Alırıza Kerbâsî. "Tarihniğârî Der İran-ı Bastan; Mâhiyet ve Reviş-i Ân Bâ Teveccüh Ba Rûykerdhâ-yı Muhtelif Be Mefhûm-ı Tarih". *Faslnâme-yi İlmî-Pejûhişî-yi Tarih-i İslam Dânişgâh-ı Zehra* 3/120 (Yaz-1395 HŞ), 167-217.
- Fîrûzbahş, Pej mân. "Hüdâyname". *Buhârâ* 21/122 (1396 HŞ), 107-123.
- Şenel, Samet. *Halife Me'mûn'a Kadar İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Entitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Şenel, Samet. *Fetihten Bilime Antik Bilimlerin İslam Dünyasına İntikali (661-750)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.

- Şeybânîfer, Rukiye. "Bâzşinâsî-yi Hüdâyname Be Rivayet-i İbn Mukaffa". *Pejûhişnâme-i Edeb-i Hamasî* 10/17 (1393 HŞ), 57-78.
- Şîrâzî, Sa'dî Şerefuddîn Muslih b. Abdillâh. *Gülistân-ı Sa'dî*. Kum: Defter-i Neşr-i Mustafa, 1393 HŞ.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et. *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. 11 Cilt. Beyrût: Daru't-Turâs, 1967.
- Tarih-i Sîstân*, tsh. Muhammed Taki Behâr. Tahran: İntişarât-ı Muin, 1381 HŞ.
- Tefaddulî, Ahmed. *Tarih-i Edebiyat-ı İran-ı Pîş Ez Islâm*. Tahran: Suhen, 1376 HŞ.
- Tensor. *Nâme-yi Tensor Be Goşnesb*. tsh. Muctebâ Mînevî. Tahran: Şirket-ı Sehâmîy-i İntişarât-ı Harezmi, 1354 HŞ.
- The Book of the Bee- The Syriac Text*. Oxford: Clarendon Press, 1886.
- Thomson, Robert William. *Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Turun, Veysi. *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Turun Veysi. "İlk Dönem İslâm Tarihçilerine Göre Antik İran". *İslam Medeniyetinde Öteki*, ed. Fadıl Aygan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.
- Wiesehöfer, Josef. *İrân-ı Bâstân*. çev. Mustafa Sakıpfer. Tahran: İntişarât-ı Kafanûs, 1393 HŞ.
- Yadigâr-ı Zerîran*. çev. Jâle Âmûzgâr. Tahran: Mu'în, 1392.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk el. *Târih-u'l-Ya'kûbî*, çev. Muhammed İbrahim Ayetî. Tahran: İntişarât-ı İlmî ve Ferhengî, 1395 HŞ.
- Yarşatır, İhsan. "Çıra Der Şâhnâme Ez Padişâhân-ı Mâd ve HEhâmenişi Zıkrî Nist". *İrannâme* 10 (Kış- 1363 HŞ), 191-213.
- Zend-i Vehmen Yesn ve Karnâme-yi Erdeşîr-i Bâbekân/Behmen Yeşt*. çev. Sadık Hidayet. Tahran: Spehr, 1344 HŞ.
- Ziyârî, Keykâvûs b. İskender. *Kâbûsnâme*. thk. Emin Abdulmecid Bedevî. Tahran: İbn-i Sina, 1956 HŞ.
- Zerrînkûb, Rûzbih. "Hüdâyname". Merkez-i Dâiretu'l-Meârif-i Bozorg-ı İslâmî. Erişim 26 Aralık 2023.